

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

Keel ja struktuur

7.

TARTU 1972

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

Eesti keele kateeder

Keel ja struktuur

7.

Töö struktuuralse ja
matemaatilise
lingvistika alalt

Tartu 1972

Tunnitlane
Eesti keele
kateedri juhatajat
professor

ARNOLD
KASKE

70. sünni-
päeva puhul

Generatiivse grammatika
grupp

KAHEST NOMINALISATSIOONITÜÜBIST EESTI KEELES

Reet Kasik

1. Generatiivses grammatikas kirjeldatakse väljendeid kui grammatiliste reeglite produkte. Grammatikasse ei kuulu mitte väljendid, vaid elemendid, millest neid moodustatakse, ja reeglid, mille järgi neid moodustatakse. Kuid genereerivate reeglite abil pole võimalik moodustada kõiki väljendeid. Suur osa väljendeid tuleb anda lihtsalt leksikonina. Ka sõnatuletusest tuleb seega kõnelda kahest aspektist: 1) valmis väljendi leksikonis, 2) genereerivate reeglite järgi moodustatud väljendid. Indiviidi tõelisest loovast keelekasutusest võime ainult siis kõnelda, kui ta kasutab oma keelepädevuse juurde generatiivse grammatika reegleid uute sõnade moodustamiseks ja mõistmiseks. Leksikoni väljendite rakendamine on aga teatud valmis hulgast valiku tegemine (Wotsch, 1967).

On ilmne, et üks osa tuletisi on vaja anda loendina leksikonis. Need on sellised tuletised, kus vahekord lähesõnaga on ainult formaalne, sisuliselt on tuletis lähesõnast liivõrd kaugenenud, et nendevaheline semantiline seos ei ole sünkrooniliselt tajutav. Verbaalnoomenitest tuleb iseseisvate leksikaalsete üksustena kirjeldada näiteks selliseid sõnu nagu katus, panus, kütis, õeldis, tõstand (aj. põllumaa osa), ilme, liige, lade, maitse, murre jt.

Chomsky (osalt juba 1965, eriti aga 1968) väidab, et absoluutselt kõik tuletised tuleb anda iseseisvate sõnade leksikonis, põhjendades oma kontseptsiooni sellega, et 1) tuletiste moodustamisel on palju kitsendusi, noomeneid

tuletav transformatsioon ei rakendu vabalt; 2) tuletistel on individuaalne tähendus, erinev vahekord lähtevormiga; on küll mõningaid sarnaseid allrühmi, kuid erinevuste hulk ja nende juhuslik iseloom on tüüpilised leksikaalsele struktuurile; 3) tuletistel on noomenifraasi sisemine struktuur: nad võivad endaga liita täiendina adjektiive, paljudel neist on mitmus jne. (Chomsky, 1968). Kõigi tuletiste esitamine leksikonis teeks aga leksikaalsete üksuste arvu väga suureks. Pealegi on väär oletada, et kui meil on süntaktilises struktuuris N , siis on see asendatav mingi noomeniga, mille puhul pole tähtis, kas on tegemist tuletise või puhta tüvega.

Käesolevas artiklis omaksvõetud kontseptsiooni järgi tuleb derivatsiooniprotsesse käsitleda transformatoorselt ja seda lisaks eespool nimetatule veel järgmistel põhjustel.

(1) Verbide ja enamiku nendest tuletatud noomenite vahel valitsevad kindlad semantilised vahekorrad, mis sõltuvad ühelt poolt tuletuse aluseks oleva tüve semantilistest ja morfoloogilistest tunnustest, teiselt poolt sufiksist, mille abil noomen on tuletatud. See vahekord peab olema grammatikas selgelt esile toodud. Individuaalse tähendusega verbaalnoomeneid on suhteliselt vähe ja nad on loendina hõlpsasti esitatavad. Kiefer (1970) on pakkunud ka derivatsiooni leksikaalse käsitlemise korral variandi, mille puhul omavahel seotud leksikaalsed üksused oleks leksikonis esitatud nii, et see seos oleks selgelt välja toodud. Selle järgi a) tuletuslikult seotud leksikaalsete kirjete puhul saab ainult tüvi (lähtevorm) täieliku semantilise ja süntaktilise iseloomustuse ja b) selgelt tajutavad tuletusliited saavad eri leksikaalse kirje ühes lähtevormi iseloomustusega, mida nad võivad modifitseerida. Kuid nagu ka Kiefer ise märgib, meie praegu kasutatav mehhanism tunnuse iseloomustusega $[\pm F]$ selleks ei sobi. On vaja abi otsida mingist ad hoc märgistamisest, selleks et väljendada sõltuvust. Samuti ei piisa lähtevormi iseloomustamisest su-

fiksi leksikaalses kirjes, et genereerida olemasolevaid ja ainult olemasolevaid tuletisi. Eesti keele (ja ilmselt enamiku keelte) derivatsioonisüsteem ei ole nii täiuslik, ikkagi on vaja osa verbide puhul täiendavalt märkida, et teatud sufiks sinna liidetav ei ole, kuigi ta üldiselt seda tüüpi verbidele liitub. Lisaks oleks vaja küllalt ulatuslikku ja keerulist morfoloogiliste ja fonoloogiliste reeglite süsteemi pindstruktuuride saamiseks.

(2) Tuletiste käsitlemine leksikaalselt (kaasa arvatud Kieferi variant) ei ole vastuvõetav ka seetõttu, et kuigi verbaalnoomenid omandavad noomenitele iseloomulikke jooni (nad käänduvad, võivad esineda mitmuses ja liita endaga täiendina adjektiive vms.), säilitab enamik verbaalnoomenid ka tuletusaluse verbi laiendeid alusstruktuurist, s. t. nominaliseerub mitte üksiksõna, vaid terve lause, moodustades nominalisatsioonikonstruktsiooni. Tuletiste leksikaalse käsitlemise korral oleks seda asjaolu raske kirjeldada ning seletada.

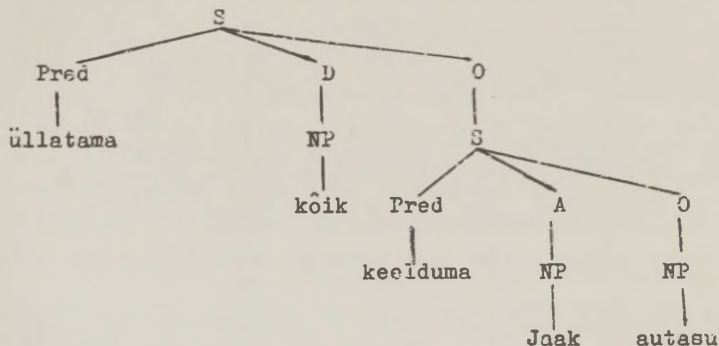
Transformatoorne positsioon on omaks võetud ka selliseis sõnatuletust käsitlevais töödes nagu Lakoff, 1965; Chapin, 1967; McCawley, 1969.

Järgnevas tehakse katse rakendada sõnatuletuse uurimisel Fillmore'i käändegrammatika printsiipe (Fillmore, 1968).

2. Semantilise vahekorra järgi tuletuse aluseks oleva verbiga võib kõik verbaalnoomenid jaotada kahte suurde rühma, mida nimetame vastavalt predikaatnominalisatsioonideks ja argumentnominalisatsioonideks.

2.1. Predikaatnominalisatsioonide rühma moodustavad sellised verbaalnoomenid, kus tuletise semantiline representatsioon ühtib lähtevormi semantilise representatsiooniga, s. t. tuletise semantilisse kirjesse ei lisandu ühtki tähist võrreldes tuletuse aluseks oleva struktuuriga. Sufiks määrab neil juhtudel ainult tuletise sõnaliigi, olles seega puht pindstruktuuri nähtus. Iseloomuliku näitena selle rühma kohta võib esitada mine-tuletised, kus derivatsioon muudab ai-

nult alusstruktuuri süntaktilisi, mitte aga semantilisi omadusi. mine-konstruktsiooni sisaldava lause alusstruktuur koosneb kahest lätelausest, millest üks, mida me nimetame moodustajalauseks, sisestatakse teise - nimelt maatrikslause - semantilisse representatsiooni mingi argumendi positsioonis. Näitena vaatleme lause Jaagu keeldumine autasust üllatas kõiki tuletamise käiku.

Selle lause alusstruktuur koosneb kahest predikaadikompleksist - moodustajalausest Jaak keeldub autasust ja maatrikslausest S üllatas kõiki. Maatrikslause predikaadi üllatama ühe argumendina esineb moodustajalause Jaak keeldub autasust. Selles positsioonis rakendub moodustajalausele automaatselt pindstruktuuri reeglite kompleks, mis transformeerib selle struktuuri nominaalseks konstruktsiooniks Jaagu keeldumine autasust. Need reeglid sisaldavad endas kõigepealt transformatsiooni, mis annab moodustajalause predikaadile nominaalse kuju V_{mine} (keeldumine), ja teiseks transformatsiooni, mis asendab nominatiivis subjekti Jaak genitiiviga. Transformatsioon, mis kujundab ümber tuletusaluse predikaadi laiendid, on postleksikaalne (vt. selle kohta Kasik, 1968 ja 1970 a).

Eesti keeles on selliselt nominaliseeritavad kõik verbid. Absoluutse produktiivsusega on sellise tuletuskäigu puhul mine-sufiks, aga erinevate verbirühmade puhul on võima-

lik kasutada ka teisi sufikseid, nagu näiteks -k (tulek, minek, levik, püük, müük), -e (teke, hoole, ôpe), -u (vedu, kulg, sadu).

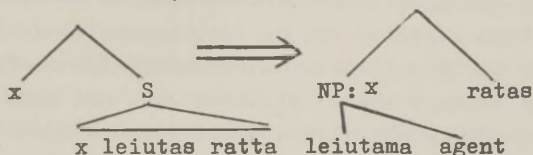
Sama tüüpi alusstruktuuridest on tuletatavad ka tegevuse üksikjuhtu märkivad tuletised. Siin on vahekord verbi ja temaga tuletuslikult seotud noomeni vahel analoogiline verbi ja vastava mine-tuletise vahekorrale; semantiline tähis, mis märgib üksikjuhtu või piiratud ajavahemikku, sisaldub juba tuletusaluse predikaadi semantilises kirjes või liisandub modaalsuskomponendiga.

2.2. Argumentnominalisatsioonide rühma moodustavad verbaalnoomenid, mis ei väljende tegevust, vaid tegevusega mingis semantilises seoses olevat objekti või nähtust (tegevuse sooritaja, vahend, tulemus, koht jne.).

Selliste noomenite tuletamise käik peaks olema enam-vähem identne seletavate kõrvallauseste tuletamise käiguga, kuna morfoloogilise tuletise ja sellise kõrvallause parafrassus on ilmne (vt. Kasik, 1970 b).

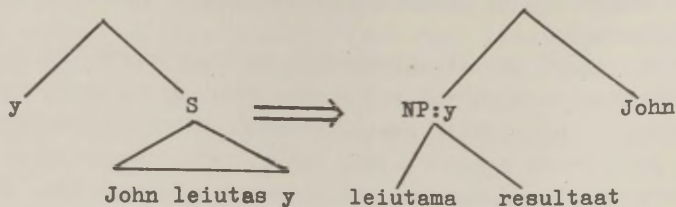
Vormilt ühesugustena esitab nominalisatsioonide ja kõrvallauseste alusstruktuurid juba McCawley 1969, kasutades nn. vahekorra tähiseid e. indekseid, mis märgivad nominalisatsiooni (resp. kõrvallause) vahekorda maatrikslausega. McCawley järgi on kõigil nominalisatsioonidel semantilised representatsioonid vormis

x nii et $f(x)$, näiteks
agentnominalisatsioon: Jalgratta leiutaja
(x) (x leiutas ratta) ehk

resultaatanominalisatsioon: Johni leiutis

(y) (John leiutas y) ehk

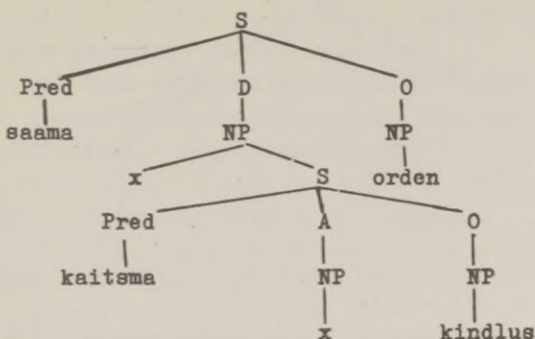

Nominalisatsioonikonstruktsiooni peanoomen koosneb sisestatud lause verbist pluss element, mis osutab muutuja vahekorrale sisestatud lausega. Nominalisatsioonitransformatsioon kõrvaldab verbi lausest ja lisab sellele sobiva elemendi.

McCawley esitusviisil on üks oluline puudus: selline kirjeldus ei esita derivatsioonile mingeid piiramisi. Kirjeldatakse vaid printsiipiaalseid võimalusi uute sõnade saamiseks, ei anta aga juhiseid reeglite rakendamise kohta aktuaalsetesse kontekstidesse. Jääb mulje, nagu võiks igast verbist saada iga liiki nominalisatsioon. Ch. Fillmore (1968) on osutanud, et igale verbile on iseloomulik omada sisulisi laiendeid, nn. argumente, mis esinevad lauses verbiga teatud kindlas semantilises vahekorras. See vahekord on väljendatav käänetega (nn. süvastruktuuri käänded, mida ei tohi ära segada pindstruktuuris esinevate morfoloogiliste käändevormidega). Samade käändevahekordadega on kirjeldatav ka tuletiste vahekord tuletusaluste verbidega. Igast verbist on võimalik moodustada ainult selliseid nominaalseid tuletisi, milliseid sisulisi laiendeid ta omab, s. t. millised käänded on tema leksikaalses kirjes argumentidena fikseeritud. Näiteks sufiks -ja tuletab valdavalt noomeneid, mis on tuletusaluse verbiga agentiivivahekorras, ega anna seetõttu tuletisi verbidest, mis ei oma agentiivset laiendit (näiteks piisaja, jätkuja, huvitaja, avaneja jt. ei ole vastuvõetavad tuletised).

See vahekord tuletusaluse verbiga peab sisalduma tulelise semantilises representatsioonis. Vaatleme näiteks lau-

se Kindluse kaitsja sai ordeni tuletamise käiku.

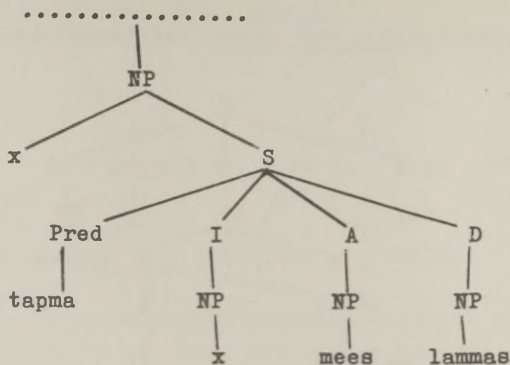

Siin esineb predikaadi saama ühe argumenti all moodustajalause koos indeksiga, ja moodustajalauses on üheks argumentiks seesama indeks. Vastavalt sellele, missuguse argumenti all see indeks moodustajalause alusstruktuuris esineb, tuleb ka tuletis. Käesolevas näites esineb indeks agentliivi positsioonis ja pindstruktuuri reeglid transformeerivad predikaadi kaitsma noomeniks kaitsja.

Kuna vastava argumenti all on alusstruktuuris alati tühi indeks, mis pindstruktuuris kustutatakse, siis selektub loomulikult viisil ka asjaolu, et pindstruktuuris võib selline tuletis siduda endaga kõiki teisi laiendeid alusstruktuurist, aga mitte seda, mida see tuletis ise asendab. Näiteks lause Sõdur kaitseb kindlust võib transformeerida nominaalseks konstruktsiooniks kindluse kaitsja, aga mitte nii, et sõdur jääks alles laiendina.

Sellise tuletuskäiguga on automaatselt tagatud ka see, et saab teha vaid selliseid tuletisi, nagu vastaval verbil on laiendeid. Alusstruktuur on sama, mis tuletisega paralleelsel kõrvallausel (kindluse kaitsja - see, kes kaitseb kindlust).

Sellise tuletuskäiguga võib esile tulla konfiguratsioonid, millele ei vasta eesti keeles leksikaalseid üksusi. Näiteks on semantiliselt täiesti korrektne ja normaalne

kuid sellisele hargmikule ei vasta leksikaalset üksust. See ei tähenda, et transformatsioonid peaksid olema kit-sendatud, nii et nad ei saaks genereerida selliseid struk-tuure. Kui keeles ei esine sobivat morfoloogilist tuletist, kasutatakse selle asemel vastavat kõrvallauseväljendit. Eespool esitatud struktuur realiseerub pindstruktuuris ku-jul see, millega mees tappis lamba või midagi taolist. Siin on ka võimalus uute sõnade saamiseks. Ei ole mingit sisu-list takistust, miks nimetatud struktuurile ei võiks vas-tata omaette sõna.

3. Eespool esitatud käsitlus iseloomustab küll seman-tilist vahekorda verbide ja nendega tuletuslikus vahekor-ras olevate noomenite vahel, kuid sellest ei piisa veel täieliku genereeriva sõnatuletusmudeli loomiseks. Selline käsitlus annab meile ainult teatud verbaalnoomenite rüh-mad, millel on oma kindel alustähendus. Osa verbaalnoome-nite puhul piisab sellest alustähendusest sõna genereeri-miseks. Näiteks struktuur, mis ühendab endas tähised KAITS-MA ja AGENTIIV, genereerib sõna kaitsja, LUULETAMA ja FAK-TITIIV genereerib sõna luuletus, aga näiteks sõna lendur genereerimiseks ei piisa, kui ühendame tema semantilises kirjes tähised LENDAMA ja AGENTIIV, on vaja lisaks ka veel tähist, mis näitaks, et lendamine on agendi põhite-

gevus, elukutse. Sõnad keeles on sageli mitmetähenduslikud. Näiteks sõna õpetaja tähistab ühelt poolt iga isikut, kes õpetab, aga tal on ka teine, kitsam tähendus: isik, kellele õpetamine on elukutseks.

Võib-olla saab sellised lisatunnused esitada iga struktuuri juures presupositsioonidena, kusjuures erinevad presupositsioonid võivad tingida ühe ja sama käändevahekorra erineva realiseerumise pindstruktuuris, s. t. erinevate fonoloogiliste reeglite rakendumise.

Need ja veel mitmedki teised küsimused vajavad kindlat lahendust, enne kui saab asuda täies ulatuses töötava sõnatuletusmudeli loomisele.

K i r j a n d u s

- C h a p i n , 1967, On the Syntax of Word Derivation in English.
- C h o m s k y , N. 1965, Aspects of the Theory of Syntax.
- C h o m s k y , N. 1968, Remarks on Nominalization. Readings in English-Transformational Grammar, Waltham, Mass.
- F i l l m o r e , Ch. 1968, The Case for Case. - Universals in Linguistics Theory, New York.
- K a s i k , R. 1968, Omastavalise täiendi subjektilisusest ja objektilisusest mine-konstruktsioonis. - Keel ja struktuur 2, Tartu.
- K a s i k , R. 1970 a, Lähtelause subjekt ja objekt deverbaalsubstantiivilistes nominalisatsioonides. - Keel ja struktuur 4, Tartu.
- K a s i k , R. 1970 b, Some Problems of the Semantic Analysis of Verbal Nouns. - Generatiivse grammatika grupi aastakoosolek. Teesid, Tartu.
- K i e f e r , F. 1970, Swedish Morphology, Stockholm.

- L a k o f f , G. 1965, On the Nature of Syntactic Irregularity. Cambridge, Mass.
- M c C a w l e y , J. 1969, Lexical Insertion without Deep Structure. - Papers at the 1968 Regional Meeting. Chicago Linguistic Society.
- M o t s c h , W. 1968, Der creative Aspect in der Wortbildung. Teesid, Balatonszabad.

О ДВУХ ТИПАХ НОМИНАЛИЗАЦИИ В ЭСТОНСКОМ ЯЗЫКЕ

Рээт Казик

Р е з ю м е

1. Словообразование в трансформационной грамматике следует рассматривать с двух точек зрения: 1) готовые выражения в лексиконе, 2) выражения, образованные по правилам трансформации. В список слов лексикона следует внести такие производные слова, где связь с исходным словом является чисто формальной, по содержанию производное слово настолько удалилось от исходного, что семантическая связь между ними синхронно не чувствуется.

2. Остальные отглагольные существительные можно по их связи с исходным глаголом разделить на две большие группы, которые соответственно можно назвать предикатными номинализациями и аргументными номинализациями. Группу предикатных номинализаций образуют такие отглагольные существительные, где семантическая репрезентация производного слова совпадает с семантической репрезентацией исходной формы, т.е. к семантической записи производного слова не добавляется никаких признаков по сравнению с исходной структурой. Суффикс определяет в этих случаях только часть речи, к которой относится производное слово, образуя явление чисто поверх-

ностной структуры.

Группу аргументных номинализаций образуют отглагольные существительные, которые выражают не действие, а объект или явление, которые имеют семантическую связь с действием (действующее лицо, инструмент, результат, место действия и т.д.). От каждого глагола можно образовать только такие номинальные производные слова, какие определения этот глагол имеет, т.е. какие семантические "падежи" в его лексической записи зафиксированы аргументами.

Дается и метод для приведения истории деривации обоих типов номинализации в грамматике.

SÜNTAKTILISEST ANALOOGIAPARALLELISMIST EESTI REGILAULUS

Helle Niinemägi

1. Soome-ugri rahvastel on värsiparallelism, s. t. kahe või enama värsi nii sisuline kui vormiline kooskõla tähtsaim ja iseloomulikem seotud rahvaluule stiilivõtte. Parallelism võib olla nii sisuliselt kui vormiliselt kahte liiki: järelvärss kas kordab (sünonüümiaparallelism) või varieerib (analoogiaparallelism) peavärsi sisu (Steinitz, 1934). Peavärsi vormimalli võib järelvärss kas korrata, kusjuures oluline varieerumine toimub semantikatasandil (vormiline identsusparallelism), või sellest teatud määral erineb (vormiline analoogiaparallelism). Vormiparallelismi omakorda võib vaadelda nii süntaktiliselt kui morfoloogiliselt. Vaatluse alla tuleb süntaktiline analoogiaparallelism, kusjuures aluseks ei võeta terveid parallelismirühmi, vaid taandatakse need parallelismipaarideks. Näiteks järgmisest laulukatkest

Magasi mia, magasi,
magasi Mari mäele,
sinililled siana,
kullerkupude kuhale,
valge lillede vahele. T 31 (29) Hls

saame parallelismipaarid:

- 1) magasi mia, / magasi;
- 2) magasi,
magasi Mari mäele;

3) magari Mari mäele,
sinilillede siana.

Antud värsid näitavad selgelt rahvalauludele üldomast pea- ja järelvärsi mõiste suhtelisust; need on paralleelismipaarisisesed, teineteist tingivad üksused. Üks ja sama värs võib olla ühes paaris pea-, teises järelvärss. Paralleelismipaari komponentideks on enamasti tervikvärsid (vt. 3. paar eelnenud näites), harvem poolvärsid (vt. 1. ja 2. paar).

2. Paralleelismipaari süntaktilist struktuuri vaatleme antoloogia "Eesti rahvalaulud" (1969) kahekümne eepilise laulu põhjal. Üksustena kasutame traditsioonilises süntaksis tuntud lauseliikmeid, võttes neid lause kui hierarhilise süsteemi elementidena. Kõrvale on jäetud sõnajärg, rõhu- ja lauselaiendid ning siduvad sõnad.

Lauses kui hierarhilises süsteemis esinevad järgmised tasandid.

1. tasand - kõrgeim. Lähtudes verbikesksusest kuulub siia ainult öeldisverb.
2. tasand alistub 1. tasandile. Siia kuuluvad verbi rektisioonistruktuurist tingitud verbaalsed ja nominaalsed elemendid: määrus, sihitis, alus, öeldistäide. Ütet, mis küll süntaktiliselt ei alistu mingile endast kõrgema tasandi elemendile, kuid mis oma seisundilt lauses ja järgnevate tasandite elementide alistamiselt näib 2. tasandi elementidega võrdväärne, on samuti arvatud siia kuuluvaks.
3. tasandi elemendid alistuvad 2. tasandi elementidele. Siin domineerib täiend, haruldasemad on lisand, sihitis, määrus, öeldistäide. Näiteks:
kaldu olgi kandma'e! T 20 (13) Vas.

Kolme kõrgema tasandiga on süntaktiliste seoste, seega ka lauseliikmete liigid antud. Järgmiste tasandite koostis on potentsiaalselt sama mis 3. tasandil.

Edasises käsitluses arvestame ainult subordinatsioonniseoseid tasandite vahel, jättes kõrvale nii nende seoste detailsema ja kvalitatiivse määratluse kui ka koordinatsiooni. Iga elemendi tähistame vastava tasandi numbriga; lausesiseselt subordineeritud elemendi asetame koos järgneva põhielemendiga sulgudesse, kui põhielement ei kuulu 1. tasandile, millele niikuinii otseselt või kaudselt alis-
tuvad kõik ülejäänud. Värssiskeemid näevad välja sellised:

122 (32) kuu ma nutsin venna kuube, - T 25 (19) Hlj
(43) 2 Sinikirja linnukene, T 13 (1) Hlj.

2.1. Parallelismirühma peavärssiks peetakse rühma (resp. paari) esimest värssi, millel on kõige rohkem eeldusi sisaldada mitteparalleelseid ja seejuures olulisi elemente ja ~~kan~~da parallelismirühma põhilist informatsiooni (selle traditsioonilises mõttes); peavärssi testud elemendid - paralleelsed - korduvad järelevärssides. Süntaktiliselt moodustab peavärss terviku, enamasti osalause või lausetuumiku, harvem lauselühendi või mingi muu teisele lauseliikmele alistuva rühma:

siis ta poudada põristab, T 18 (11) Muh;
Keä tull kodu kutsumaie, T 20 (19) Vas;
äia särki, T 64 (68) Põi.

Peavärssi kuulub 3...5 (poolvärssides ka 2) elementi 2...3 tasandilt. Kõige rohkem on 2. järku elemente, järgnevad 1., 3., 4. 2. tasandilt esineb kõige rohkem alust, järgnevad määrus, sihitis, üte, öeldistäide. Madalamatel tasanditel domineerib täiend, mis põhisonana eelistab sihitist. Värssi koostis on enamasti {1,2} :

122: panin sole soudemaie, T 24 (19) Hlj;
1222: Ai ma arstilõ hobose, T 69 (75) San;

veidi harvem {1, 2, 3} :

1(32): Otsin härja tappajaida, T 17 (8) VNg;
12(332): Oli mul ütsi väiko veli; T 69 (75) San;

tunduvalt harvem {2, 3} :

(32): nii kui suurta tõrdesida, T 44 (50) Põi;
22(32): milles siis veri sõle all, T 57 (64) Plv.

Teistsuguse koostisega värse on väga vähe.

Struktuuritüüpidest on levinuimad tüübid üldkujul 12(k2), kus $k \geq 3$, s. t. k on 3. jj. tasandite sümbol, millel võib olla ka nullväärtus - rohkem kui pooltel juhtudel on tegemist struktuuriga 122:

Ottin sole rinna'asta, T 24 (19) Hlj;

ülejäanud on 12 (32):

ajas mo hanid vesilta, T 77 (90) Trm.

Arvukamalt on esindatud veel järgmised tüübid (kahanevas järjekorras):

1 (k2), kus $k = \{ \emptyset, 3 \}$:

mine pikka pihlakasse, T 40 (46) VMr;

122 (k2), kus $k = \{ 3 \}$:

Imä oodi kodo auhameht, T 57 (64) Plv.

Ilmselt on selline liigendus vastavuses eesti keele sõnapikkuste ja regilaulu värsimõõduga.

Peavärsi üldist struktuurset organiseeritust võib iseloomustada järgmiselt: antud värsi kõrgeimalt tasandilt on enamasti üks element, mis kujuneb teisi elemente otseselt või kaudselt alistavaks värsi tipuks; madalamailt tasandilt võib olla rohkem elemente, kuid omakorda järgmise tasandi elemente endale alistada saab ikkagi alati vaid üks element antud tasandilt. Muus osas ei erine peavärsi struktuur samalaadsetest konstruktsioonidest tänapäeva üldkeeles.

2.2. Järelvärsiks peetakse parallelismipaari teist komponentvärssi; süntaktilise analoogiaparallelismi korral säilivad siin teatud (paralleelsed) peavärsi struktuuri elemendid, eriti olulised järelvärsi jaoks selle struktuuri organiseerijatena. Põhiline tunnus, mis eraldab järelvärssi peavärsist, on värsiga antava semantilise informatsiooni minimaalne hulk (semantilise informatsiooni hulk sõltub üldjuhul pöörde-

liselt eelnevast teadmiste hulgast antud küsimuses (Raitar, 1970; Voišvillo, 1966), selle aga annab küllaldaselt peavärss).

Elementide valiku võimalustelt on järelvärss peavärsist tunduvalt vaesem. Siia kuulub 2...4 elementi 1...3 tasandilt. Kõige rohkem on 2. tasandi elemente, järgnevad 3. ja 1. Järelvärss on peavärsist madalamatasandilisem, kuid ka siin on juba 4. ja 5. järk haruldased. Kui tähistada kõrgeim peavärsis esinev tasand a-ga ja madalaim x-iga, saame pea- ja järelvärssis järgmiste järkude elemendid:

$$\begin{array}{ccc} \text{peavärss} & & \text{järelvärss} \\ \{a, (a+1), \dots, x\} & \longrightarrow & \{/a/, (a+1), \dots, x, /x+1/\} \end{array}$$

Sümbolite võimalikud väärtused:

$$\begin{array}{l} a = \{1, 2\} \\ x = \{2, 3, 4\} \end{array}$$

Järgu a elemente ei esine järelvärssis peamiselt siis, kui $a = 1$, siis on peavärsis a järku elemente alati ka ainult üks. a esineb järelvärssis vähem kui 50 %, $(x+1)$ ligi 30 % juhtudest. Näiteid:

$$\begin{array}{l} \{2, 3\} \leftarrow \{1, 2\} : (\text{panin sole soudemaie,}) \\ \text{lehe laia lendamaie. T 24 (19) Hlj;} \\ \{2, 3, 4, 5\} \leftarrow \{2, 3, 4\} : (\text{Elias, emanda tütar,}) \\ \text{Annus, Saare saksa poega.} \end{array}$$

T 40 (46) VMr.

Järelvärsside tasandiliste koostiste levinumad tüübid on järgmised:

$$\begin{array}{l} \{2, 3\} \leftarrow \{1, 2\} : (\text{Leitsin tamme nuttemasta,}) \\ \text{pika puu igatsemasta. T 32 (31) KJn;} \\ \{2, 3\} \leftarrow \{1, 2, 3\} : (\text{Küla annab külma nõu,}) \\ \text{rahvas raudese südame! T 18 (11) Muh;} \\ \{2\} \leftarrow \{1, 2\} : (\text{Iste maale imetämä,}) \\ \text{kivi pääle kinnütemä. T 19 (13) Vas;} \end{array}$$

$\{1, 2\} \leftarrow \{1, 2\}$: (Tool sul alla annetakse,) sulle süüa annetakse. T. 78 (90) Trm.

Struktuuritüüpidest on levinuimad 2 (k 2) **kaks** lihtsamat varianti ($k = \{\emptyset, 3\}$); enamlevinud järelvärsistruktuuridele vastavad ka tuntumad peavärsitüübid.

2 (32) $\leftarrow$ /122/ : (viskas poja põesasse,) lapse laia lattidesse. T 40 (46) VMr;

$\leftarrow$ 12(32) : (Viigo mo rist rihe pääle,) kulda koodivarre pääle! T 20 (13) Vas;

22 $\leftarrow$ /122/ : (Ei ustud häda hädaksi,) oigemesi haige'eksi, T 66 (69) Koe;

$\leftarrow$ /1222/ : (Vii ta kuulja kodoje,) kalmulise kaarte ala. T 57 (64) Plv;

/ (k 2) / $\leftarrow$ /1 (32)/ : (võttis hallilla ajada,) kimmelilla kihutada. T 40 (46) VMr;

$\leftarrow$ /12 (32)/ : (Mul oli kolmi vennikesta, -) kaks kui hernekaunakesta. T 24 (19) Hlj;

/1 (k 2) / $\leftarrow$ /12 (k 2)/ : (Tapit sina naise noore,) kaotit kaasa madala. T 56 (64) Plv;

/12(k 2) / $\leftarrow$ /1222/ : ("Mis sa nutad, tammekene,) igatsed sa, pikka puuda?" T 32 (31) KJn.

Valdavalt on $k = \{\emptyset, 3\}$.

Järelvärsi struktuuritüüpide omavahelised proportsioonid on ühtlasemad kui peavärsitüüpide jaotus. k-tasandite elemendid kombineeruvad mitmekesisemalt, seetõttu on tüüpe rohkem. Pea- ja järelvärss moodustavad tihti zeugma, kusjuures järelvärssis võib leiduda rohkem kui üks element kõrgeimalt (antud materjalis 2.) tasandilt.

3. Teinud kindlaks paralleelismipaari kummagi värsi koostise ja struktuuri, vaatame, mis toimub neis üleminekul peavärsilt järelvärssile.

Analoogiaparallelismipaaris võime eristada stabiilseid ja dünaamilisi elemente. Stabiilsed (paralleelsed) on elemendid, mida parallelism kannab üle peavärsist järelvärsi; tähistame neid sümboliga C . Dünaamilised (mitteparalleelsed) on elemendid, mis esinevad vaid ühes komponentvärsis: miinuselemendid (P_-), mis on ainult peavärsis, ja pluss elemendid (P_+), mis on ainult järelvärsis. Kui (süntaktilise) identsusparallelismi koostis on $\{C\}$, siis analoogiaparallelism koosneb elementidest $\{C, P\}$. Nende elementide esinemissagedused on vahekorras $C > P_- \geq P_+$, s. t. järelvärsis lisandub suhteliselt vähe. Koostise muutumise lähemaks uurimiseks võtame kasutusele mõned koefitsiendid.

Stabiilsuskoefitsient S_1 näitab mingi elementide klassi stabiilsust parallelismipaaris, see on tegelikult stabiilsete elementide arvu suhe ainult potentsiaalselt stabiilsete (võimaluse stabiilsuseks andis esinemine peavärsis) arvuga:

$$S_1 = \frac{C}{P_-}.$$

Dünaamikakoefitsient näitab dünaamika iseloomu, miinus- ja pluss elementide suhet antud klassis:

$$D = \frac{P_-}{P_+}.$$

Absoluutselt usaldusväärseid andmeid oleksime saanud statistiliselt täiesti usaldusväärsest väljavõttest (suurem maht, valik näiteks juhuslike arvude rea alusel). Siin läbitöötatud materjali alusel saab küll ehk mõneti ebatäpse, kuid siiski üldist olukorda peegeldava pildi eri tasandite elementide stabiilsusest ja dünaamikast:

	1. tasand	2. tasand	3. tasand	4. tasand	Kogumi keskmine
S_1	0,6	2,8	5,1	(5,0)	1,9
D	58,5	4,8	0,3	(0,1)	2,2

Üldpildis domineerib realiseerunud stabiilsus nii realiseerumata stabiilsuse ($S_1 > 1$) kui dünaamika üle, miinusdünaamika domineerib plussdünaamika üle ($D > 1$). Mida madalamalt tasandilt on elementide klass, seda stabiilsem ja plussdünaamilisem ta on. (Kuigi 4. - 5. tasandilt oli üldkogumis väga vähe elemente - seetõttu on 4. tasandi koefitsiendid antud sulgudes kui küllaltki ligikaudsed - , on need täielikus kooskõlas üldise tendentsiga.) Seetõttu ongi järelvärss madalamatasemelisem peavärsist. Eriti tugevalt erineb järgmistest puhtverbaalne 1. tasand. Tegelikuses näeb siin tõdetu välja nii, et ära jäävad enamasti 1. ja 2. tasandi elemendid, lisanduvad 3. ja 2., harva ka 4. ja 5., stabiilsed on 2. ja 3.

/122/ -1+3 → /2 (32/:

Pädakasta hüüab peigu,

kadakasta kannusjalga: T 51 (59) Vig;

/12 (332)/ -1-2+3 → /(3332)/:

See on Anne peiu laeva,

Tiiu kallid kaasa laeva. T 45 (50) Pöi.

Artiklis "Nimisõna poeetilisest sünonüümikast eesti regivärssides" jaotab J. Peegel värsid verbaalseiks (sisaldavad 1. tasandit) ja nominaalseiks (ei sisalda). Ta leiab, et "V-tasandi ülesandeks on kanda tegevust, N-tasand vahendab kujundit." - "V- ja N-tasandi vahelduses kehtib järgmine seaduspärasus: verbaalne tasand eelneb nominaalsele. ... öeldis ohverdatakse kujundi kasuks." (Seetõttu lisanduvad madalamat järku elemendid.) - "... näib nii, et raskem on konstrueerida seesugust värssi, kus oleks ühendatud kaks tasandit ..." (s. t. verbaalne ja nominaalne. - H. N.) - "ilma eelnevat verbi teadmata pole järgmised verbita fraasid arusaadavad" (Peegel, 1969), verbi kujundiline funktsioon on sageli sekundaarne, primaarne on siduda 2. järku elemendid rektsioonistruktuuriks ja selleks piisab ühekordsest esinemisest parallelismipaaris. Värsi maht on piiratud, seetõttu tõrjuvadki keeleliselt fakultatiivsed (ena-

maati kujundlikud) või obligatoorsed (süntaktiliselt või leksikaalselt tingitud) elemendid välja kõrgemaid, mille funktsiooniks jääb siis ainult madalamate sidumine: mingi klassi $m > 1$ element saab lisanduda, kui paralleelmipaaris on olemas teda alistav element tasandilt $m - 1$, olgu see siis stabiilne või dünaamiline.

Peale eespool nimetatud vähemoluliste elementide (siduvad sõnad, rõhu- ja lauselaiendid) on tasandist sõltumata enamasti mitteparalleelsed pronoomenid, proadverbid (siin, seal, siis) ja olema-verb; ilmselt on siin olulised nii leksikaalne, süntaktiline kui rütmiline tingitus (tegemist on valdavalt ühesilbiliste sõnadega).

ainnä na tapi naise noore,

kaoti mu kaasa madala. T 57 (64) Plv.

Levinumaid dünaamika tüübid esinemissageduse järjekorras on:

-1, lauseliikmete termineis - $\ddot{O}^1$:

Sai sis kabu kasunus,

virvi ülüs vinnünüs, T 20 (13) Vas;

-1-2, siit eriti - $\ddot{O} - A$:

sie võttis vere minu vennaldasa,

puna pohlaleheldasa. T 68 (73) Kuu;

-1-2+3, siit eriti - $\ddot{O} - A + T$:

kes näeb soo suitsevada,

aru ääred auravada, T 65 (68) Pöi;

-2, siit eriti - A :

Imä võtt säläst säidse hameht,

võtte vüültä viisi vüüda, T 57 (64) Plv.

Üleminekud peavärsilt järelvärsile on kõige tihedamini järgmised (esinemissageduse järjekorras):

¹ Sümbolid: $\ddot{O}$ - öeldis, A - alus, T - täiend; - tähistab miinusdünaamilist elementi, + tähistab plussdünaamilist.

/122/ -1 → /22/ : härjad jo vagu vaogu,
ise jo vao vahela! T 51 (59) VNg;
/122/ -1+3 → /2 (32)/ : viskas poja põesasse,
lapse laia lattidesse. T 40 (46) VMr;
/12 (32)/ -1 → /2 (32)/: Muile andsid muida tööda:
sulasele suurta tööda, T 77 (90) Trm;
/1222/ -1-2 → /22/ : Imä pani kabu kasuma'e,
virvi ülüs vinnümä'e, T 20 (13) Vas;
/1 (32)/ -1 → /(32)/: Lätsi läbi Emajõeesta,
läbi lasi lainõist. T 69 (75) San;
/1222/ -1-2+3 → /2(32)/: Ai ma arstilõ hobose,
tohterõlõ tuhgru ruuna. T 69 (75) San.

4. Teeme eelnevast mõningad kokkuvõtted ja järeldused.

4.1. Üleminekul peavärsilt järelvärsile toimub tasandilises koostises nihe

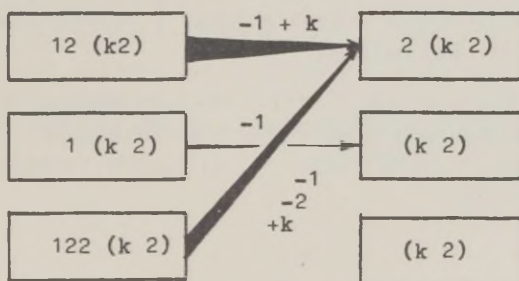
$$\{a_1(a+1), \dots, x\} \rightarrow \{/a/, (a+1), \dots, x, /x+1/\},$$

kus muutujate võimalikud väärtused on:

$$\begin{aligned} a &= \{1, 2\} \\ x &= \{2, 3, 4\} . \end{aligned}$$

4.2. Peavärssi kuulub 3 ... 5 elementi 2 ... 3 tasandilt, järelvärssi 2 ... 4 elementi 1 ... 3 tasandilt.

4.3. Järgnev skeem annab kõige levinumad üleminekud peavärsilt järelvärsile ($k = \{ \emptyset, 3 \}$), kusjuures plussdünamiisel $k-1$ on nullväärtus tunduvalt sagedam kui väärtus 3; struktuuritüübid on antud esinemissageduse järjekorras.

4.4. Kõige rohkem on stabiilseid elemente, miinusdünaamilisi on veidi vähem, plussdünaamilisi tunduvalt vähem. Mida madalamat järku on element, seda omasem on talle stabiilsus ja plussdünaamika.

4.5. Analoogiaparallelism pole üldjuhtumil pööratav, s. t. pea- ja järelvärsi positsioone ei saa vahetada, sest pea- ja järelvärss erinevad kvalitatiivsetelt ja struktuursetelt omadustelt, eri tasandite elemendid - dünaamikalt. Sellest üldisest seaduspärasusest kõrvalekaldumisi võib tul- la põhiliselt 2. tasandi dünaamika suhtelise tasakaalukuse tõttu.

4.6. Pea- ja järelvärssi eristab põhiliselt see, et semantilisest aspektist nähtuna annab peavärss vastuvõtjale tunduvalt rohkem informatsiooni (traditsioonilises tähendus- ses).

K i r j a n d u s

Eesti rahvalaulud, 1969, Antoloogia, I kd., 1. vihk, toime-
tanud Ü. Tedre, Tallinn. (Lühendina kasutatud T.)

P e e g e l, J. 1969, Nimisõna poeetilisest sünonüümikast
eesti regivärssides. - Keel ja Kirjandus nr. 7,
lk. 392-398.

R a i t a r, S. 1970, Semantilisest informatsioonist, Tar-
tu. (Käsikiri TRÜ filosoofia kateedris.)

S t e i n i t z, W. 1934, Der Parallelismus in der finnisch-
karelischen Volksdichtung. - FF Communications
No. 115, Helsinki.

V o i š v i l l o, J.K. 1966 - Е.К. Войшвилло, Попытка семан-
тической интерпретации понятий информации и энтро-
пии. - Кибернетику - на службу коммунизму, т. 3.
Москва.

ÜBER DEN SYNTAKTISCHEN ANALOGPARALLELISMUS IM ALTESTNISCHEN ALLITERIERENDEN VOLKSLIED

Helle Niinemägi

Z u s a m m e n f a s s u n g

Die vorliegende Arbeit erklärt das Vorkommen und die Dynamik der Elemente der syntaktischen Ebenen im Parallelismus des altestnischen alliterierenden Volksliedes. Man analysiert den syntaktischen Analogparallelismus, wo der Nachvers dem Hauptvers der syntaktischen Struktur nach gleicht, mit ihm aber nicht zusammenfällt. Man geht davon aus, dass die erste, die höchste Ebene das Prädikatsverb bildet; die zweite Ebene bilden die dem Verb direkt unterstellten Satzglieder (Subjekt, Objekt, Adverbiale u.a.); die dritte - die den Elementen der zweiten Ebene unterstellten Satzglieder (Objekt, Subjekt, Attribut u. a.) usw. Man bestimmt die Struktur und den Bestand des Haupt- und Nachverses nach den Ebenen. Im Übergang vom Hauptvers zum Nachvers kommt der Unterschied zwischen den Elementen der verschiedenen Ebenen zum Vorschein. Je niedriger die Ebene ist, desto charakteristischer ist das Vorkommen der Elemente entweder sowohl im Haupt- als auch im Nachvers (die Stabilität) oder nur im Nachvers (die Plusdynamik). Im allgemeinen gibt es in einem Paar des Parallelismus am wenigsten plusdynamische Elemente. Also fehlen im Nachvers die Elemente höherer Ebenen, besonders das Verb der I. Ebene, anstelle dieser treten die Elemente niedrigerer Ebenen. Anscheinend tragen die höheren Ebenen vorwiegend Information über Inhalt und Struktur des Satzes, die niedrigeren die Bildhaftigkeit. Aus diesem Grunde gibt der Hauptvers viel mehr semantische Information als der Nachvers.

POLIITIKA- JA SPORDIALASTE AJALEHETEKSTIDE STATISTILISTE STRUKTUURIDE ERINEVUSEST

Jüri Valge

Erinevatesse allkeeltesse (või ka osaallkeeltesse) kuuluvate tekstide sõnavara objektiivne võrdlemine on küllaltki raske. On ju sõnavara kasutamise võimalused praktiliselt piiramatud ja mis veelgi olulisem, erinevatest valdkondadest võetud tekstide korral on ühiseid, kattuvaid sõnu suhteliselt vähe. Teatud abi suudavad siin pakkuda statistilised meetodid. Käesolevas artiklis vaatlemegi üht neist, nimelt tekstide statistiliste struktuuride võrdlemist. Võrreldud on poliitika- ja spordialaseid ajalehetekste.¹

"Loeme teksti statistilise struktuuri teadaolevaks, kui suvalise sagedusega sõna jaoks on teada, milline on tõenäosus valida tekstist juhuslikult just selle sagedusega sõna" (R.M. Frumkina, 1964). Teiste sõnadega: on teada, kui suure osa tekstist katavad 1, 2, 3 jne. korda esinevad sõnad.

Antud vahekorda, s. o. teatud kindla esinemissageduse ja selle sagedusega sõnade poolt kaetud tekstiosa vahelist

¹ Poliitika-alaste tekstidena vaadeldakse T A S S-i sõnumeid, s. o. kirjutisi, kus piirduakse vaid faktide teatamisega, lisamata neile kommentaare. Lühiduse mõttes kasutame selles tähenduses edaspidi nimetust sõnumid.

Spordialaste tekstidena analüüsitakse siin spordiartikleid, s. o. pikemaid sporditemaatilisi kirjutisi, kus sündmusest teatamisele lisandub ka hinnang selle kohta, põhjendatud kommentaar.

sõltuvust graafikul kujutades saame nn. Yule'i jaotust iseloomustava kõvera.²

Põhimõtteliselt sama sõltuvust (kuigi veidi modifitseeritud kujul) väljendab graafik, mille x-teljel on sageduste väärtused, y-teljel aga vastavad järgsummad (J. Tuldava, 1971). Sellise graafiku või selle aluseks oleva sõnade sageduste jaotustabeli abil on võimalik võrrelda analüüsitavate tekstide statistilisi struktuure Kolmogorovi-Smirnovi λ -testi abil. Pole mõtet meetodit põhjalikumalt kirjeldada, kuna seda on eestikeelses kirjanduses juba tehtud (J. Tuldava, 1971; H. Niinemägi, 1970). Piirdume vaid minimaalsega, mis on hädavajalik edaspidise meistmiseks.

Analüüsi aluseks olevas jaotustabelis³ tuuakse sageduste väärtused (m), mida antud tekstis esinev sõna võib omada (käesoleval juhul 1, 2, 3, ..., 10, 11-15, 16-20, 21-30, üle 30). Nende sagedustega seatakse vastavusse teksti katmus, s. o. tekstiosa suurus, mille katavad antud sagedusega esinevad sõnad. Praegusel juhul, kui tegemist on 5000-sõneliste tekstidega, katavad näiteks spordiartikleis 1 kord esinevad sõnad 21,8 % tekstist, 2 korda esinevad sõnad 11,1 % jne.

Lisaks sellele arvutatakse kummagi võrreldava osaallkeele kohta järgsummad (summaarsed, kumulatiivsed sagedused). See tähendab: liidetakse järjest teksti katmused (vt. graafik). Nii näiteks on spordiartikleis teksti katmuse järgsumma kohal $m = 1$ 21,8 %, kohal $m = 2$ 32,9 % (21,8 + 11,1) jne. Järgmise etapina arvutatakse võrreldavate osaallkeelte vastavate järgsummade vahel (absoluutselt) ja leitakse nende hulgast maksimaalne ($d_{\max}$). Graafikul vastab sellele suurim kaugus analüüsitavate tekstide statistilisi struktuure kujutavate kõverate vahel.

² Esimest korda kasutas sellist tekstide võrdlemist G.U. Y u l e , 1944.

³ Tabelis 1 on andmed sõnumite, tabelis 2 spordiartiklite kohta. Ruumi kokkuhoiu mõttes on osa sagedusi ühendatud rühmadesse (11-15, 16-20, 21-30, üle 30). Arvutuste teostamisel on siiski kuni 20-ni opereeritud rühmitamata m väärtustega.

Edasi aga rakendatakse Kolmogorovi-Smirnovi λ -testi:

$$\lambda = \frac{d_{\max}(\%) }{100} \cdot \sqrt{\frac{n_1 \cdot n_2}{n_1 + n_2}},$$

kus n_1 ja n_2 on võrreldavate tekstide mahud, käesoleval juhul, nagu öeldud, $n_1 = n_2 = 5000$ sõnet.

Et $d_{\max} = 7,52$ (vt. graafikut kohal $m = 16$), siis saame $\lambda = 3,76$, mis tähendab, et erinevus võrreldavate tekstide statistiliste struktuuride vahel on väga oluline.

On aga selge, et ühestainsast arvust ($\lambda = 3,76$) ei piisa iseloomustamiseks vaadeldavate tekstide statistiliste struktuuride erinevuse olemust.

Korrektne analüüs eeldab ilmselt vastust kahele küsimusele: kuidas avaldub see erinevus ja mis on selle põhjuseks.

Jälgides graafikut näeme, et lõigus $1 \leq m \leq 3$ on spordiartiklite teksti katmust kujutav kõver kõrgemal, alates punktist $m = 4$ aga madalamal kui vastav sõnumeid iseloomustav kõver.

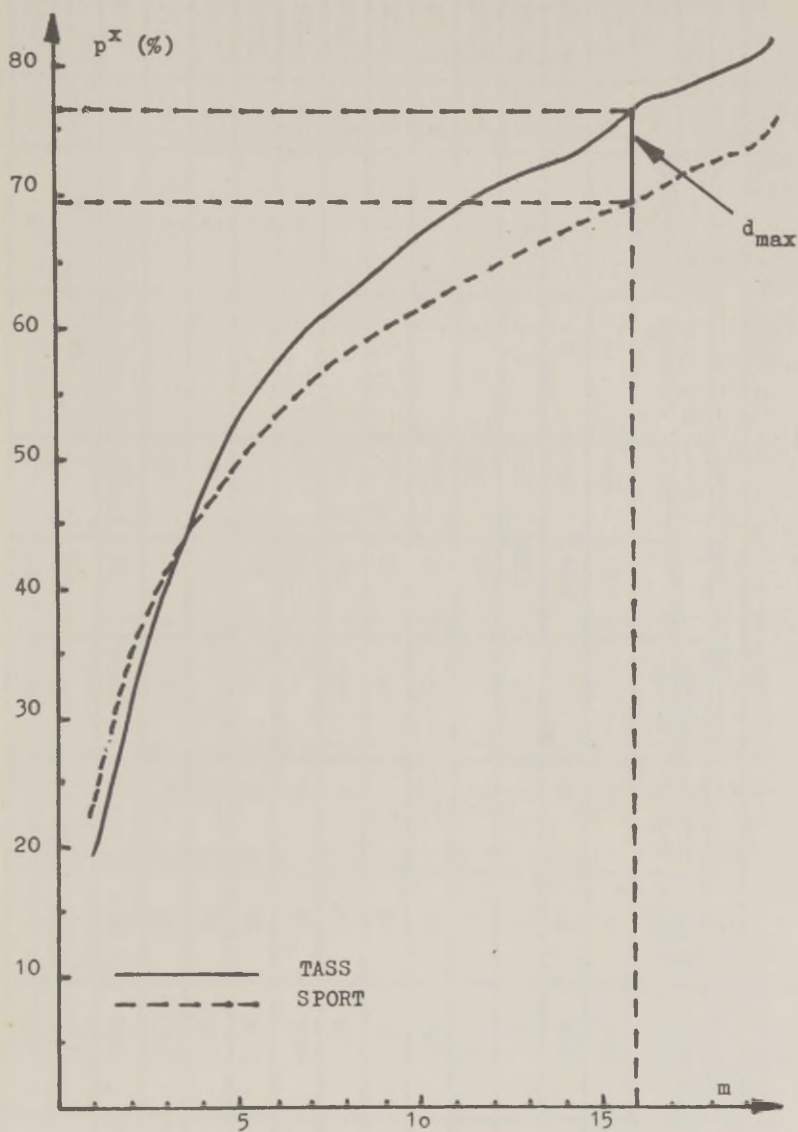
Sisuliselt tähendab see, et spordiartikleis kasutatakse madala sagedusega sõnu rohkem kui sõnumeis, sõnavara on vaheldusrikkam. Suure sagedusega, sageli kasutatavaid sõnu aga on rohkem sõnumeis. Nähtavasti võib oletada, et käesolev vahekord esineb samas suhtes ka suuremate tekstide puhul.

Mis puutub teise püstitatud küsimusse, siis peab märkima, et ilmselt ei piisa 5000-sõnelistes tekstides sisalduvast materjalist sellele vastamiseks. Samuti on selge, et enne kui hakata süsteemidevahelisi erinevusi analüüsima, on vaja kindlaks teha süsteemisisesed suhted.

Järgnev on seega vaid illustratsiooniks, on rangelt kehtiv analüüsitud 5000-sõneliste tekstide kohta ega pretendeeri üldisele kehtivusele.

Vaatleme sõnade sageduste jaotustabelit selgunud statistiliste struktuuride erinevuse valgusel sõnaliikide kaupa, pöörates erilist tähelepanu tabeli algus- (väikese sagedusega sõnad) ja lõpuosale (suure sagedusega sõnad).

Ilmneb, et madala sagedusega substantiivide hulgas keh-

T a b e l 1

m	Teksti katmus (mf)									
	Substan- tiivid	Adjek- tiivid	Nume- raalid	Pronoo- menid	Verbid	Ad- verbid	Konjunkt- sioonid	Pre- ja postposit- sioonid	Kokku	
									mf	p %
1	603	117	13	6	137	62	6	17	961	19,22
2	320	44	4	2	102	46	4	16	538	10,76
3	216	57	9	15	87	27		27	438	8,76
4	216	24	12	4	76	16		16	364	7,28
5	145	20	10	5	75	30		5	290	5,80
6	66	18		12	30	12	6	6	150	3,00
7	133	21	7	14	21				196	3,92
8	72	8	8		32	8		8	136	2,72
9	54	27	9		45			9	144	2,88
10	40	10			20	10		10	90	1,80
11-15	173	13	11	29	75	39	12	36	388	7,76
16-20	129	49		75	49	50		17	369	7,38
21-30	131				79		49		259	5,18
>30	142			149	144		242		677	13,54

Tabel 2

m	Teksti katmus (mf)									
	Substan- tiivid	Adjek- tiivid	Nume- raalid	Pronoo- menid	Verbid	Ad- verbid	Konjunkt- sioonid	Pre- ja postposit- sioonid	Kokku	
									mf	p %
1	606	151	12	11	180	110	3	19	1092	21,84
2	286	54	10	4	114	66	6	14	554	11,08
3	129	30	12	12	90	60	6	9	348	6,96
4	108	16	8	16	60	64		16	288	5,76
5	50	15		5	55	30	5	15	175	3,50
6	66	18			36	24		6	150	3,00
7	28		7	7	35	49	7	21	154	3,08
8	32			8	24	24	8	16	112	2,24
9	27				36	18	9		90	1,80
10	30		10	10	20				70	1,40
11-15	139	12	25	49	54	65	22		366	7,32
16-20	112	36	20	34	51	77	34		364	7,28
21-30	68	49	23	103	53	47			343	6,86
>30	33		34	185	334	88	220		894	17,88

tib üldisele vastupidine tendents. Nimelt ületab 1 - 3 kor-
da esinevate substantiivide sagedus (s. o. teksti katmus
nende poolt) sõnumeis spordiartiklite vastava kumulatiivse
sageduse. Üheks selle põhjuseks on kindlasti tunduvalt laiem
teemade ring, mida käsitletakse sõnumeis (faktidest teatami-
seks vajatakse eelkõige substantiive).

Mis puutub suure sagedusega sõnadesse, siis esineb ka
neid substantiive sõnumeis rohkem kui spordiartikleis kogu
järgneva jaotustabeli ulatuses, s. o. alates punktist $m = 4$.
Näiteks substantiivid, mis esinevad rohkem kui 20 korda, ka-
tavad sõnumite tekstis ligikaudu 5,5 %, spordiartikleis aga
2 %.

Seega ilmnevad juba substantiivide jaotustabelis vaadel-
davate tekstide iseloomulikud jooned. Sõnumeis kombineerub
suur madala sagedusega sõnade arv (lai temaatika) üksikute
väga sageli kasutatavate sõnadega (tüüpilised sõnad, mis
on seotud paljude teemadega).

Spordiartikleis aga, vastupidi sõnumeile, on vähem nii
madala (kitsam temaatika) kui ka kõrge sagedusega, paljude
teemadega seotud substantiive.

Olgu lisatud - see järeldub küll loogiliselt juba
eelnevastki - , et sõnumeis kasutatakse substantiive üld-
se rohkem kui spordiartikleis (vastavad esinemissagedused
48,8 ja 34,3 %).

Küllaltki iseloomulik võrreldud tekstidele on adjek-
tiivide jaotus. Võrdlemine on seda huvitavam, et kummastki
tekstist katavad adjektiivid enam-vähem võrdse osa. Kõige
harvemini kasutatavad (1 või 2 korda) adjektiivid katavad
spordiartikleis 4,1, sõnumeis 3,2 % tekstist. Edasi aga,
alates $m = 3$, domineerib sõnumite tüüpilisus spordiartik-
lite individuaalsuse üle. Seega näitab adjektiivide esine-
mus sõnumite teatud standardsust (kommunistlik partei, prog-
ressiivne ajaleht) spordiartiklite suurema varieerimisvõima-
luse ja -vajadusega võrreldes (andekas noormees, paelik nõlv)
Väikese erandi moodustavad vaid kaks spordiartiklite kõrge
sagedusega adjektiivi (hea, viimane).

Numeraale on kummaski tekstis vähe. Nende esinemuse kohta võib märkida, et jaotustabeli alguses on see analoogiline üldisega, suurematel sagedustel aga räägib sellele vastu. Kui sõnumeis (jutt on analüüsitud 5000-sõnelistest tekstidest) 11 korrast sagedamini esinevaid numeraale pole, siis spordiartikleis esineb üle poole numeraalidest just seal. Olgu lisatud, et spordiartikleis on numeraale ligi kaks korda rohkem kui sõnumeis.

Suure sagedusega pronoomenid teatud mõttes vähendavad võrreldud tekstide statistiliste struktuuride erinevust: sagedamini kui 20 korda esinevad pronoomenid katavad sõnumite tekstis ligikaudu 3 %, spordiartikleis aga 5,8 %. Siin pole asi muidugi mingites erilistes pronoomenites, mis spordiartikleis sageli esinevad, aga mida sõnumeis ei kasutata. Spordiartikleis lihtsalt kasutatakse pronoomeneid rohkem kui sõnumeis (vastavalt 8,9 ja 6,2 %). Põhjus on ilmselt selles, et kui sõnumeis antakse kogu informatsioon mingi nähtuse, isiku, olukorra vm. kohta ühekordselt, ühest aspektist, siis spordiartikleis varieeritakse, võrreldakse, tullaakse sama nähtuse või isiku juurde tagasi ja sõnade kordamise vältimiseks vajatakse rohkem pronoomeneid.

Analüüsitud vaadeldavaid tekste sõnaliikide esinemise sageduse seisukohalt, selgus, et üheks eristavaks jooneks on verbide rohkus spordiartikleis, mis eriti teravalt silma torkab substantiivide rohkuse taustal sõnumeis.⁴

Verbide esinemuseski peegeldub võrreldavate tekstide omapära. See väljendub madala sagedusega verbide, samuti aga ka olema-verbi sagedases tarvitamises spordiartikleis. Need mõlemad iseärasused teenivad üht eesmärki - dünaamilisust. Kuidas vähe kasutatavad, harva esinevad verbid teksti elavamaks ja liikuvamaks muudavad, on tõestamatagi

⁴ Keelestatistikas kasutatakse nimetatud vahekorra kirjeldamiseks substantiivide ja verbide suhet näitavat indeksit. See indeks näitab, mitu substantiivi esineb tekstis keskmiselt ühe verbi kohta.

Analüüsitud tekstide puhul on selle indeksi väärtus sõnumeil 2,50, spordiartikleil aga 1,50.

selge; olema-verbi panus seisneb selles, et ta loob võimaluse liitaegade sagedaseks kasutamiseks.

Asudes analüüsima adverbe, oleme jõudnud vaadeldavate tekstide ühe olulisema erinevuseni. Kattes spordiartiklite tekstis enam kui kaks korda suurema osa sõnumitega võrreldes, mõjutavad adverbid tugevasti tekstide statistilist struktuuri.

Väikestel sagedustel rõhutavad adverbid spordiartiklite individuaalsust, kõrgematel aga teatud mõttes neutraliseerivad erinevust võrreldud tekstide statistiliste struktuuride vahel (sõnumeis lihtsalt pole suure sagedusega adverbe). Spordiartikleis sageli kasutatavate adverbide näiteks võiksid olla ei, ka, veel, juba.

Sõnastikus väikese osa moodustavate, ent äärmiselt suure funktsionaalse koormusega konjunktsioonide jaotuses kajastuvad nähtavasti sõnumite ja spordiartiklite lausestruktuuri erinevused. Et sõnumeile on iseloomulikud koond- ja rindlaused, siis on mõistetav ja sagedane kasutamine.

Alistava seose puhul, mis on iseloomulik spordiartikleile, on konjunktsioonide valik suurem ja sellest tulebki funktsionaalse koormuse ühtlasem jagunemine spordiartiklite konjunktsioonide vahel.

Kaassõnade osa kummaski tekstis on väike, seega samuti nende mõju võrreldavate tekstide statistilistele struktuuridele.

Eelnenud analüüsist kokkuvõtet tehes võib üpris kindlalt väita, et TASS-i sõnumite ja spordiartiklite statistilised struktuurid erinevad teineteisest oluliselt ($\lambda = 3,76$). See erinevus avaldub madala sagedusega sõnade ($m = 1, 2, 3$) sagedases kasutamises spordiartikleis (individuaalsus) ja kõrge sagedusega sõnade sagedases tarvitamises TASS-i sõnumeis (tüüpilisus).

Mis puutub aga selle erinevuse põhjustesse, siis selle selgitamiseks on ilmselt vajalikud ulatuslikumal materjalil põhinevad uurimused. Võib aga oletada, et kumbagi

teksti (osaallikeelt) iseloomustav üldine on sõnaliikidest lähtudes üpris vastandlike tendentside tulemus.

K i r j a n d u s .

- N i i n e m ä g i , H. 1970, Statistilise stiilianalüüsi probleeme. - Keel ja struktuur IV, Tartu, lk. 136 - 143.
- T u l d a v a , J. 1971, Sõnavara statistilisest struktuurist. - Linguistica III, Tartu, lk. 211-244.
- Y u l e , G. U. 1944, The statistical study of literary vocabulary, Cambridge.
- F r u m k i n a , R.M. 1964. - Р.М.Фрумкина, Статистические методы изучения лексики, Москва.

ON THE DIFFERENCE BETWEEN THE STATISTICAL STRUCTURES OF NEWSPAPER ARTICLES ON POLITICS AND SPORTS

Jüri Valge

S u m m a r y

In the present work the statistical structures of newspaper articles on politics and sports are compared with the aid of the Kolmogorov-Smirnov λ -test.

It appears that the statistical structures of the

texts compared are essentially different. The difference lies in the frequent use of words with low occurrence in articles on sports (individuality) and in the existence of some words with high occurrence in texts on politics (typicalness).

The causes of the differences are also examined and conclusions are drawn from the analysed texts (5000 words each).

VAHELDUS e : i EESTI KEELES

Tiit-Rein Viitso

0. Järgnevas vaadeldakse eesti keele fonoloogia probleeme, mis on seotud kahe läänemere reegluga, mida üldtuntud tähistusviisi kasutades võib mõnevõrra lihtsustatuna esitada järgmiselt:

- (1) e-KÕRGENEMINE e → i / __ #
(2) ASSIBILATSIOON t → s / __ i (i|e → i)

Olgu märgitud, et reegli (2) kitsenduses tähistus i|... tähendab, et "i on selline et ...".

Vastavalt neile reeglitele annab näiteks alusvorm /kä-te/ järgmise tuletuskäigu:

/käte/ → käti (1) → käsi (2).

1. Selline reeglite järjestus on teada juba möödunud sajandi läänemere keelte häälikuloo käsitlustest. Viimasel ajal on see reeglipaar, mida traditsiooni järgides võib lugeda omaseks ka soome keelele, äratanud tähelepanu just seoses reeglis (2) ümbruse i-le seatud kitsendusega.

Anttila (1969:17) räägib vastaval puhul i-st, mis morfofonoloogiliselt on e.

Campbell (1971:196) on esituse formaliseerimiseks kohandanud üht Chomsky & Halle poolt formuleeritud kokkulepet (1968:374), omistades ümbruse i-le tunnuse [+ reegel 1] .

Chomsky & Halle kokkuleppel on ilmselt mõtet vaid eeldades, et grammatika omistab igale üksusele tema tuletamise ajaloo. Kuid ükskõik kuidas suhtuda sellisesse eeldusse, ik-

kagi jääb Campbelli kohanduse korral kahtlus, et reeglid annavad pahupidi pööratud tuletuskäigu. Näiteks reeglid

(3) $A \rightarrow B / X$

(4) $B \rightarrow C / Y (B|A \rightarrow B)$

võivad ilmselt olla tegeliku tuletuskäigu

(5) $A \rightarrow C / \begin{bmatrix} X \\ Y \end{bmatrix}$

(6) $A \rightarrow B / X$

moonutatud kujutuseks.

Sammallahti (1970) on soome keele puhul formuleerinud e-kõrgenemise ja assibilatsiooni mõnevõrra modifitseeritud kujul:

(1') e- KÕRGENEMINE $e \rightarrow i / + _ \{ \# \dots \}$

(2') ASSIBILATSIOON $t \rightarrow s / _ + i$

Sammallahe modifikatsioonis arvestatakse niisiis morfoloogilisi piire (+). e-kõrgenemisele peab siin eelnema e-EPENTEES, näiteks

$/kät/ \rightarrow kät+e \rightarrow kät+i (1')$.

Et tüvelõpuline e on enamasti epenteetiline, on teada juba varasemaist töödest, vrd. McCawley (1964), Viitso (1966, 1968, 1969), Wiik (1967), Karttunen (1970), vt. ka Ganschow (1971). (e-EPENTEESI on viimasel ajal eitanud vaid Alvre (1967).) Et Sammallahti on nii ühtlasi vabanenud ümbruse i-le seatud lisakitsendusest, annab tema reeglistik peale vaba tüve ilma mingi täpsustamiseta veel i-mitmuse tüve ning on rakendatav ka sõnatuletuses (näit. $/kät+ineh/ \rightarrow käsine'$). Siiski jäävad Sammallahe reeglistiku puhul seletamatuks sellised omadussõnad kui totinen 'tõsine, tõeline', kus assibilatsiooni sufiksialguselise i ees ei toimu.

2. Eesti keele puhul rahuldavad reegleid (1) ja (2) sõnad nagu

	Osastav	Mitmus
(7) käsi	kätt	käet
tõsi	tõtt	tõet
susi	sütt	sõet

Siin kasutatakse transkriptsiooni, mis on üldjoontes sama,

kui on esitanud Viitso (1962); erinevustest olgu märgitud: pingsat pikka (nn. ülipikka) silpi tähistab graavisaktsent silbi esimesel vokaalil.

Vaadeldes nüüd juhtusid

(8)	õte	õte	õet
	tõte	tõte	tõet
	kute	kute	kòet
(9)	täti	täti	tätit
	kõti	kõti	kõtit
	puti	puti	putit

näeme, et rühmas (8) sõnalõpuline e ei anna i-d, s. o. ei rahulda reeglit (1). Et rühm (9) välistab tüvelõpulise i võimalikkuse rühmas (7), tuleb vaadata, kas tüvelõpuline e rühmas (8) võib olla tuletusliide.

Kuigi tõte on tuletuslikult mingil kombel seotud sõnaga tõsi, ja kuigi kute on tuletuslikult mingil kombel seotud verbitüvega /kuto/, vrd. kututa : kõop, pole ilmselt realistlik lugeda siin tüvelõpulist e-d tuletusliiteks, sest esitatud rühma (8) sõnade loetelu on täielik. Kuna pole ka alust lugeda tüvelõpulist vokaali rühmas (7) tuletusliiteks, tuleb otsustada, et reegel (1) pole korrektne.

Mitmed eesti murded pakuvad veel ühe argumendi reegli (1) vastu, vrd.

(10)	põlv	põlve	põlvet
	sõlm	sõlme	sõlmet
(11)	kõlm	kõlme	kolmet

kus rühmas (10) esineb peenendus ehk palatalisatsioon, kuna rühmas (11) ei esine, kuigi mõlemal juhul on tüve lõpul e. Analoogiline on olukord ka liivi keeles, vrd. [^usõlm] 'sõlm' ning [^ukõlm] 'kolm'; mujal läänemere keeltes esineb arvsõna kolm juur koos vägagi erinevate sufiksitega.

Eesti keel annab veel kolmandagi argumendi reegli (1) vastu. Enamikus eesti murretes leiab aset alveolaaride peenendus i ees. "Õigekeelsuse sõnaraamatus" kajastuvas murdes toimub see vastavalt reeglile

$$(12) \text{ PEENENDUS } c_1^1 \rightarrow \begin{bmatrix} c_1^1 \\ \text{pal} \end{bmatrix} / \#c_0 \begin{Bmatrix} v_1^1 \\ v_2^2 \end{Bmatrix} - \begin{Bmatrix} c_1^2 \\ c_0^1 \end{Bmatrix}_i, c_1^1 \in \{t, s, n, l\}$$

kus alairdeks märgib vastavalt konsonantide või vokaalide minimaalset nirk ülairdeks maksimaalset arvu antud asendis. Samal ajal si leia "õigekeelsuse sõnaraamatu" murdes real juhtudel e-tüvedes v_2^2 järel peenendus aset, vrd.

(13)	pöol	pöolt	poolet
	söon	söont	soonet
(14)	küus	küutt	kuuet
	õis	õitt	õiet
(15)	mées	mëest	mehet
(16)	pöot	pöoti	pöet
	laaf	laati	laet
	prääf	prääti	præet
(17)	pääs	pääsi	pæet
(18)	küüs	küünt	küünet
	kaas	kaant	kaanet

3. Järelikult tuleb i : e vaheldusega tüvede ja samuti peenendusega e-tüvede jaoks leida mingi traditsioonilisest erinev seletus.

Olgu juhitud tähelepanu asjaolule, et kuigi niihästi rühmad (7), (10), (13), (14), (17), (18) rahuldavad traditsioonilise käsitlese järgi reeglit (1) (teistes läänemere keeltes näemegi neis rühmades tüve lõpul kas sõnalõpulist i-d või - kui sõnalõpuline vokaal allub lõpukaole - siis alveolaari palatalisatsiooni), on siin rühmad (10), (17) ja veel üksnes eesti keelele omane rühm (16) erinevalt ülejäänunist osastavas käändes vokaaltüveline. Sellega seoses olgu rõhutatud, et pindvormide vokaaltüvelisus ei tähenda sugugi, et tüvevokaal ei või osutada kas diakrooniliselt või koguni ka sünkrooniliselt epenteetiliseks, või teisiti - abivokaaliks. Epentees leiab alati aset nimelt pindvormides keelatud konsonantühendite

või muude struktuuride vältimiseks, või veelgi täpsemini - aktsepteeritavate struktuuride saamiseks (fonoloogiareeglite sellisest osast vt. Kisseberth (1970) ja Hill (1970)). Et vaadeldavates eesti tüüpides e on epenteetiline, on osutatud juba varem (Viitso 1969).

Et on mõeldav, et ka rühmades (8) ja (11) tüvelõpuline e on epenteetiline, siis ei ole muud väljapääsu e-tüveliste sõnade lõpu -i või peenenduse selgitamiseks kui postuleerida siin tüvelõpulist j -d.

Seega saame reegli (1) asemele reegli

(19) VOKALISATSIOON $j \rightarrow i / C _\#$

Reeglile (16) eelneb, ning mitte ei järgne reegel

(20) ASSIBILATSIOON $t \rightarrow s / \left\{ \begin{array}{l} \left[\begin{array}{l} v_1 \\ v_2 \\ \text{kõrge} \end{array} \right] C_0^1 \\ \left[\begin{array}{l} v_2 \\ \text{-kõrge} \end{array} \right] C_1^1 \end{array} \right\} _\#$

Pandagu tähele, et nagu eespool nii ka siin on assibilatsioonireegel osaline - pole arvestatud assibilatsiooni mitmuse osastavas ja teatavate tuletusliidete puhul. Reegli mittetäielikkus ei mõjusta põhiküsimuse käsitlust.

Peenenduse esinemine vs. puudumine rühmades (10), (11), (13) - (18) on seletatav, võttes arvsõna kolm tüve alusvormiks /kolme/ või /kolm/ ja rühma (15) ainsa tüve alusvormiks /mees/ ning postuleerides reegli

(21) j-LÕPUKADU $j \rightarrow \emptyset / \left[\begin{array}{l} v_2 \\ \text{<mad>} \end{array} \right] \left[\begin{array}{l} C_1^1 \\ \text{-klu} \\ \text{<-fri>} \end{array} \right] _\#$

Ilmselt peab j-lõpukadu järgnema assibilatsioonile. Vokalisatsioonireegli praeguse formuleeringu korral (19) peab j-lõpukadu eelnema vokalisatsioonile. Kuna aga vokalisatsioonireegli sisendiks pole mitte j-lõpukao-reegli väljund, vaid hoopis sisendi täiendhulk, pole põhjust lugeda neid reegleid kriitiliselt järjestatuiks. Niisiis tuleb reegel (19) asen-

dada reegluga

$$(22) \text{ VOKALISATSIOON} \quad j \rightarrow i / \left\{ \begin{array}{l} \left[\begin{array}{l} v_1^1 \\ v_2^2 \\ \hat{k\ddot{o}rge} \end{array} \right] \\ \left[\begin{array}{l} v_2^2 \\ -\hat{k\ddot{o}rge} \end{array} \right] \end{array} \right\} \begin{array}{l} C_1 \\ C_2 \end{array} \bigg\} \text{---}\#$$

4. Reegel (12) ei kehti sellisena igas grammatikas. Vägagi sage nähtus eesti keeles on, et pika esimese silbiga e-tüvedes peenendus ei leia üldse aset, s. t. pindvormide pööl, söön, uus kõrval esinevad veel pindvormid sõlm, kask jne. Tavaliselt (kui mitte alati) esineb siis ka rühma (18) asemel rühmale (13) täiesti analoogiline rühm (18'):

(18')	kuün	küüntt	küünet
	kaan	kaantt	kaanet

Ilmselt on siin ka reeglite (21) ja (22) asemel mõnevõrra erinevad reeglid

$$(23) \text{ VOKALISATSIOON} \quad j \rightarrow i / v_1^1 c_1^1 \text{---}\#$$

$$(24) \text{ j-LÕPUKADU} \quad j \rightarrow \emptyset / \left\{ \begin{array}{l} v_1^1 c_2^2 \\ v_2^2 c_1^1 \end{array} \right\} \text{---}\#$$

Reegel (23) ei esine üksnes koos reegluga (24), vaid ka juhtudel, kui j-lõpukadu üldse ei esine. Selline on olukord mulgi murdes (Halliste, Karksi, Paistu, Tarvastu), kus alveolaaride peenenduse asemel käibivad järgmised reeglid:

$$(25) \text{ j-KONSONANDISTUMINE} \quad i \rightarrow j / \# c_0 \left\{ \begin{array}{l} v_1^1 c_2^2 \\ v_2^2 c_1^1 \end{array} \right\} \text{---}\#$$

$$(26) \text{ j-METATEES} \quad \# c_0 \left\{ \begin{array}{l} v_1^1 \\ v_2^2 \end{array} \right\} c_1^1 \left\{ \begin{array}{l} c_1^2 \\ c_0^1 \end{array} \right\} j \# \rightarrow 1236457$$

12 3 4 5 67

Pandagu tähele, et antud juhul ei esine j ees palatalisatsioon.

On murdeid, kus esinevad niihästi j-epentees kui ka j-lõpukadu. Kui defineerida Kihelkonna murraku foneemid järgmise tabeliga

	p	t	k	m	n	r	l	v	s	j	h	ü	u	i	õ	ä	a	ö	e
konsonant	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+								
vokaal												+	+	+	+	+	+	+	+
klusiil	+	+	+																
sonorant					+	+	+	+											
nasaal					+	+													
tremulant							+												
kõrge												+	+	+					
madal															+	+	+		
labiaal	+			+					+			+	+		+			+	+
alveolaar		+				+	+	+		+									
palataal											+						+		+

võib reeglite (23) ja (25) kõrval lugeda kehtivaks reeglid

$$(27) \quad \underline{j} - \text{METATEES} \quad \#C_0 \left[\begin{array}{c} v_1 \\ -\text{kör} \\ \langle v^2 \rangle \end{array} \right] \left[\begin{array}{c} \text{alv} \\ \langle -\text{tre} \rangle \end{array} \right] \left\{ \begin{array}{c} c_1 \\ \langle c_0 \rangle \end{array} \right\} j\# \rightarrow 1236457$$

12 3 4 5 67

$$(28) \quad \underline{j} - \text{LÕPUKADU} \quad j \rightarrow \emptyset / \#C_0 \left\{ \begin{array}{c} \left[\begin{array}{c} v_1 \\ v_2^2 \\ \text{kör} \end{array} \right] \left[\begin{array}{c} c_1^1 \\ -\text{alv} \\ \text{alv} \end{array} \right] \cdot c_1 \\ v_2^2 \quad r \quad c_0 \end{array} \right\} \text{---}\#$$

5. Järgnevalt tuleb vaadelda epenteetilise e esinemist ja mitteesinemist j-tüvedes. See sõltub ühelt poolt tüvele järgneva sufiksi ehitusest, teiselt poolt aga viimasest või isegi eelviimasest j-le eelnevast foneemist.

Järgnev maatriks kirjeldab epenteetilise e esinemist (+) ja mitteesinemist (-) $C_0 v_1^1 c_1^1 j$ -tüvedes, kusjuures ta on osastava käände lõpu alusvorm ning t+u on mitmuse omastava käände lõpu alusvorm, milles + tähistab sufiksipiiri

(täpsemalt: t on mitmuse tunnuse ning n omastava käände lõpu alusvorm).

C_1^1									
t	s	r	l	n	m	k	h	p	v
-	-	-	$\overset{1}{t}$	$\overset{2}{t}$	$\overset{1}{t}$	+	+	+	+
-	?	+	+	+	+	+	+	+	+
+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

ta

t+n

Muud

}

Sufiksid

Märkused. ¹ $\emptyset \rightarrow e$, kui konsonant järgneb palataalvokaalile.

² $\emptyset \rightarrow e$, kui konsonant järgneb a-le; ajalooliselt on antud juhul siiski tegemist konsonantühendiga nhj, kus $h \rightarrow \emptyset / n_$, vrd. hani < *hanhj.

$C_0V_2^2C_1^1j$ -tüvedes ei esine epenteetilist e-d osastavas ja mitmuse omastavas, kui j järgneb konsonantidele t, s, r, l, n, m; enamikus murretes, sealhulgas ka "Õigekeelsuse sõnaraamatus" järgitavas aga võib seda tüüpi tüvedes j järgneda üksnes konsonandile t.

$C_0V_1^1C_2^2j$ - ja $C_0V_2^2C_2^2j$ -tüvedes ei esine epenteesi üksnes, kui j-le eelneb t, kuid isegi siis võib kt puhul epentees esineda osastavas ja esineb alati mitmuse omastavas.

Siiski on ilmne, et e-epentees on täiesti sõltuv ümb-
rusest.

6. Järgnevalt tuleb vaadelda, millistel tingimustel tüvelõpuline j kaob epenteetilise e ees. Selles osas on eriti huvipakkuvad kaks sõnarühma

(29)	agent	agentitt	agentit
	uje	ujetatt	ujetat
	vaje	vajett	vajet
(30)	veli	velje	veljet
	puri	pürje	purjet

Siin sõnad agent ja vaje on käesoleva sajandi esimesel poo-

lel loodud terminid. ajent ja vastav verb ajentata on seejuures ilmselt ebakorrektsed tuletised verbist ajata : : äettut (vrd. ka korrektset tuletist äeleta - "Õigekeelsuse sõnaraamatus" antakse siin lõuna-eestiline aelda). uje, tüvega ujeta, on veidi kohandatud laen soome keelest (kartuses, et soome ujo'st saadav uju ei lähe läbi, lisati tüvele sufiks eta; et e-ga algavate sufiksitate ees tüvevokaal kaob, võib seda sõna siiski lugeda korrektseks). Sama kehtib sõna vaje puhul, mis on tuletis verbist vajuta. Seevastu rühma (30) puhul ei tule küsimus korrektsusest mingil määral kõne alla, sest tegemist on vanade mitetuletuslike tüvedega. On siiski huvitav, et kumbki neist ei esine sellisena kõigis eesti murretes. veli on omane vaid vähestele murretele, ja isegi neis on see osalt a/ä-tüvi (näit. Viru-Nigula, Vaivara Kutru, Räpina), kuigi mujal läänemere keeltes kohtame tüve velje. purje tüvi esi- neb teistes läänemere keeltes ja ka reas eesti murretes - muuhulgas randadel - vaid koos mingi sufiksiga.

Silmas pidades ennekõike velje-tüve, võib nentida, et enamikus läänemere keeltes ja murretes on vähemalt üks tüvi, mille alusvormis esineb je, eesti keelealal aga on ko- hati isegi kaks sellist tüve. Sõnalõpuline i pindvormides veli ja puri on seejuures täiesti analoogiline sõnalõpuli- sele i-le muude i + vokaaliga lõppevate tüvede puhul, vrd.

(31)	pati	pättja	patjat
	vili	vilja	viljat
	ahi	ahju	ahjut

Nimelt on niihästi rühmas (30) kui rühmas (31) tüve lõpp- vokaal apokopeeritud vastavalt üldisele reeglile

$$(32) \quad V\text{-LÕPUKADU} \quad V \rightarrow \emptyset / \left\{ C_0 \left\{ \begin{matrix} V_1^1 C_2 \\ V_2^2 C_1 \end{matrix} \right\} \right\} \dots V_1 C_1 \right\} \text{---}\#$$

Pandagu tähele, et vokalisatsioon (reeglid (22) või (23)) peab eelnema V-lõpukaole, samuti ka peenendus (reegel (12)). V-lõpukaole järgneb reegel

(33) KOOTUMINE $\begin{Bmatrix} pp \\ tt \end{Bmatrix} \rightarrow \begin{Bmatrix} p \\ t \end{Bmatrix} / _j\#$

mille tulemusena alusvormidest nagu /pattja/ (vrd. (31)), /luppja/ on saadud vahevormid patj, lupj. Sellele reeglile järgneb omakorda

(34) 2. VOKALISATSIOON $j \rightarrow i / V_1^1 C_1^1 _ \#$

Kui j ei kao järgneva tüvevokaali e ees, saab j kadu epenteetilise e ees kirjeldav reegel olla üksnes järgmine:

(35) j-ELISIOON $j \rightarrow \emptyset / _+e$

Neis eesti murdeis, kus veli kas puudub või on a/ä-tüveline ning purje-tüvi kas puudub või sisaldab mingi e-ga algava sufiksi, vrd. näiteks

(36) puri purje pürjet

võib reegli (35) asemel kehtida reegel

(37) j-ELISIOON $j \rightarrow \emptyset / _e$

kuivõrd isegi purje-tüve esinemise korral võib juur /purjV/ sisaldada mingi e-st erineva vokaali V. Nagu seoses rühmaga (29) mainitud, kaob tüvevokaal sufiksilise e ees; vastav reegel oleks

(38) $V_1^1 \rightarrow \emptyset / V_1 C_1 _ +V$

See reegel ilmselt järgneb j-elisioonile, vrd.

(39) karje karjett kårjet
varjent varjentitt varjentit

vastavalt verbidest kårjuta (või täpsemalt kårjattata) ja varjatta.

j-elisioon peab ilmselt eelnema ka laadivahelduse reeglitele, vrd. kårjet (tüvest /kårke/) ning mårjem (tüvest /mårka/).

7. Lõpuks pandagu tähele, et erinevad j kao reeglid, s.o. (21) või (24) ühelt poolt ning (35) või (37) teiselt poolt, võivad olla põhjustanud olukorra, et ühe või teise tüve puhul on pindvormides j alati kadunud, kusjuures kadunud j

ei ole eelnevalt avanud teed mingile muule muutusele (näiteks assibilatsioonile). Muud läänemere keeled osutavad, et see on leidnud aset rühma (13) puhul. Nii on see ka seoses reeglitega (23) ja (24) mainitud murde puhul.

Kirjandus

Alvree, P.

- 1967 Olenematuist "nõksudest" ja muist vildakustest.
- Keel ja Kirjandus 10.8:398-499.

Anttila, Raimo

- 1969 Uusimman äännehistorian suunnasta ja luontees-
ta. (= Turun yliopiston fonetiikan laitoksen
julkaisuja 5), Turku.

Campbell, Lyle

- 1971 Retsensioon: Historical linguistics and genera-
tive grammar. By Robert D. King.-Language 47.1:
191-209.

Chomsky, Noam and Morris Halle

- 1968 Sound Pattern of English. New York, Evanston
and London.

Ganschow, Gerhard

- 1971 Zur Geschichte der finnisch-ugrischen Nominal-
stämme. - Советское финно-угроведение 7.4:
239-250.

Hill, Jane H.

- 1970 A Peeking Rule in Cupeño. - Linguistic Inquiry
1.4:534-539.

Karttunen, Frances

- 1970 Problems in Finnish Phonology. Accepted by the
faculty of the Department of Linguistics, Indi-
ana University, in partial fulfillment of the

requirements for the degree Doctor of Philosophy.
(Käsikiri.)

K i s s e b e r t h , Charles W.

- 1970 On the Functional Unity of Phonological Rules.
- Linguistic Inquiry 1.3:291-306.

M c C a w l e y , James D.

- 1964 The Morphophonemics of the Finnish Noun. Mechanical Translation Group. Research Laboratory of Electronics. Massachusetts Institute of Technology. (Käsikiri.)

S a m m a l l a h t i , Pekka

- 1970 Generatiivi fonologia. (Käsikiri.)

V i i t s o , Tiit-Rein

- 1962 Tüvelisest astmevaheldusest (eriti eesti keeles).
- Emakeele Seltsi Aastaraamat 8:44-62.

- 1966 Описание плана выражения прионежского диалекта вепсского языка. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Тарту.

- 1969 Principles of word inflection in Estonian. - Tartu Riiklik Ülikool. Eesti keele kateeder. Generatiivse grammatika grupi aastakoosoleku teesid, Tartu, lk. 36-47.

- 1968 Äänisvepsa murde väljendustasandi kirjeldus. - Keele modelleerimise probleeme 2 (= Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 218), Tartu, lk. 3-296.

W i i k , Kalevi

- 1967 Suomen kielen morfofonemiikkaa. Yritys soveltaa transformaatioteoriaa suomen yleiskielen sanojen taivutukseen (= Turun yliopiston fonetiikan laitoksen julkaisuja 3), Turku.

ALTERNATION e : i IN ESTONIAN

Tiit-Rein Viitso

S u m m a r y

The article deals with problems connected with two Balto-Finnic rules: (1) e-raising and (2) assibilation, that are well-known already in pre-structuralist treatments of Balto-Finnic historical phonetics.

For Estonian, these rules have been supposed to occur in words such as

(7)	Nominative	Partitive	Nominative Pl.
'hand'	käsi	kätt	käet
'truth, non-lie'	tõsi	tõtt	tõet
'wolf'	susi	sütt	sõet

E.g. /käte/ → käti (1) → käsi (2). (Note that tense long (overlong) syllables are designated by the grave accent.)

In Estonian, e-raising is counter-evidenced by virtue of the three-stem set (8). The underlying environmental i for the assibilation rule is excluded by words of the set (9).

Various Estonian dialects offer one more argument against e-raising, cf. words of the set (10) where the final i from an underlying e, as traditionally believed, has caused the palatalization of l according to the palatalization rule (12). However, no palatalization and, hence, no e-raising is present in (11). A situation similar to that in the Estonian dialects occurs also in Livonian.

Considering the occurrence vs. absence of palatalization in e-stems, cf. also (13) through (18), the assibilation rule (20) is established for Estonian.

The assibilation rule is followed in a number of Estonian dialects and in standard Estonian by rules (21)

and (22) for j-apocopation and j-vocalization. Rules (21) and (22) are not critically ordered but disjointed.

In another wide-spread innovational group of Estonian dialects there is no palatalization in sets (10), (17), (18) etc. There the rules (23) and (24) hold for j-vocalization and j-apocopation.

In some Mulgi dialects of Estonian (Halliste, Karksi, Paistu, Tarvastu) instead of palatalization of the type (12) and j-apocopation the rule (26) of j-metathesis occurs. This rule is preceded, by the way, by i-consonantalization (25).

In some island dialects, at least in Kihelkonna, both j-metathesis (27) and j-apocopation (28) are present.

As the j-stems accounted for by the j-rules established above take an epenthetic e before case suffixes some problems closely connected with the epenthetic e are also dealt with.

In some Estonian dialects and in standard Estonian there is a two-stem set (30) where the stem-final (non-epenthetic) e is preceded by j. Here the stem-final e just as the stem-final vowel in (31) is apocopated by the general V-apocopation rule (32) whereas j-vocalization and palatalization follow the V-apocopation. V-apocopation is further followed by collapse (33), the 2nd j-vocalization (34) and j-elision (35). Note that in these dialects j-elision occurs only in the position before an epenthetic e.

In those Estonian dialects where the set (30) as such does not occur the rule for j-elision is (37).

PRONOMINALISATSIOON EESTI KEELE ELEMENTAARLAUSES

Ülle Viks

O. Sissejuhatus

Käesolevas artiklis käsitletakse pronominalisatsiooni eesti keeles ja püütakse välja selgitada, millest sõltub pronominalisatsiooni võimalikkus eesti keele elementaarlaus-
ses.

O.1. Peale sõnade, mis tähistavad isikuid, esemeid, omadusi, nähtusi, on keeles sõnu, millel selline iseseisev konkreetne tähendus puudub. Niisuguseid sõnu nimetab K.E.Mai-
tinskaja (1969:19 jm.) deiktilisteks sõnadeks e. asendussõ-
nadeks (МЕСТОИМЕННЫЕ СЛОВА) ja märgib, et neil on ühised
spetsiifilised leksikaalsed omadused: need sõnad ei nimeta
isikut, eset ega nähtust, vaid ainult osutavad neile. Sama-
le omadusele on juhitud tähelepanu ka grammatikates antud
asesõna määratlustes: "Pronoomenid e. asesõnad on käandsõ-
nad, mis osutavad olendeile, esemeile ja nähtustele ning
nende tunnustele või hulgale, kuid ei nimeta neid." (EKG
1965:31) "Täistähenduslike sõnade seas (ЗНАМЕНАТЕЛЬНЫЕ
СЛОВА) on sageli suur hulk asendavaid sõnu, s. t. selliseid
nimisõnu, omadussõnu, osaliselt määrsõnu ja arvsõnu, mis ei
nimeta mingeid isikuid, esemeid, omadusi ega arve, vaid ai-
nult osutavad neile ühel või teisel teel." (VKG 1960:26)

Kuna pronomenid ei nimeta midagi konkreetset, on neil
teatav üldistav tähendus: asesõna vastab nimisõnade, omadus-

sõnade ja arvsõnade üldistatud leksikaalsele kategooriale. Ainult kontekstis, osutades mingile nimisõnale, omadussõnale, arvsõnale, saab asesõna nende konkreetse tähenduse (Maitinskaja 1969:27). Nii et isoleeritult tähistab pronoomen ainult mingit leksikaalset kategooriat ja alles kindlas kontekstis ja situatsioonis saab ta konkreetse reaalse tähenduse.

Kui võtta aluseks viimane väide, ei saa õigeks pidada indoeuropeistika ja fennougriatika traditsioonilist seisukohta, mille järgi pronoomenite hulka kuuluvad ainult käänduvad asendussõnad. Paljud lingvistid on käsitlenud asesõnade kategooriat palju laiemalt, arvates nende hulka ka asesõnalised adverbid, arvsõnad, artiklid, partiklid, proverbid (Bloomfield 1968:271-275, Jespersen 1958:91-94, Maitinskaja 1969:31-33). Noreen (1923:254-263) laiendab asesõnade kategooriat veelgi. Ta väidab, et see kategooria läbib kogu keele ehitust ja pronominaalse tähendusega sõnu võib leida kõigist sõnaliikidest. Noreeni käsitluse kohaselt kuuluvad asesõnade hulka ka sellised sõnad nagu siin, seal, sinna, sealt, nüüd, tookord, millal, kus, kusagil, kunagi, ükskord, nii, mika, jah ja ei (vastustena küsimustele), allakirjutanu, parem, vasak, vanem ja noorem (vendadest), järgmised (loetelu ees), järgmiselt, inimesed (indefiniitses tähenduses), seal ja seal, siis ja siis jne. - seega kõik sõnad, mille sisu võib varieeruda vastavalt kontekstile.

Jätame siinkohal pronoomeni kategooria täpsemalt määratlemata, kuna käesolev töö seda ei nõua, ja kasutame terminit *p r o n o o m e n* tema traditsioonilises tähenduses.

0.2. Teatud pronoomenite tüüpe iseloomustab see, et nende poolt asendatav keeleline väljend esines hiljuti kõnes. Selliseid pronoomeneid nimetatakse anafoorilisteks (vrd. *Dezso* 1969:40-45, Bloomfield 1968:271-272). Anafooriline pronoomen ei ole seotud tekstis kunagi abstraktne, vaid

saab konkreetse tähenduse, mis igas kontekstis võib olla erinev. Vrd.

- (1) Kas näete jõe ääres suurt tamm? Selle juurde peame välja jõudma.
- (2) Seda ma ei teadnudki, et sa eile mind otsisid.
- (3) Peeter hüüdis Jaani mitu korda, kuid see ei teinud kuulmagi.

Lauses (1) on see tähendus 'suur tamm', lauses (2) - 'et sa eile mind otsisid' ja lauses (3) - 'Jaani'.

Pronoomen võib erinevates kontekstides saada erineva tähenduse seetõttu, et pronoomenid on keeles kõige abstraktsamad sõnad, sisaldades oma semantilises kirjes (s. t. sõna tähenduse kirjelduses) kõige vähem semantilisi tunnuseid. See võimaldabki neil asendada kõiki teisi samasse formaalsesse klassi kuuluvaid sõnu, s. o. sõnu, mille semantilises kirjes on olemas samad tunnused mis pronoomenilgi.

Noomenifraasi, mida pronoomen asendab, nimetame käesolevas töös l ä h t e v o r m i k s (ingl. antecedent - Bloomfield 1968:272), asendavat pronoomenit ennast aga a s e n d u s v o r m i k s (skt. Pro-Form - Steinitz 1968).

Asendusvormi funktsioonis saavad olla ainult anafoorilised pronoomenid. Mitteanafoorilistel pronoomenitel puudub lähtevorm ja seetõttu jäävad nad ka seotud tekstis abstraktseteks. Sellised on näiteks indefiniitsed pronoomenid keegi, miski, mingi, mõni, palju, kõik, kogu, terve, mingi-sugune, teised, muu, indefiniitsed pronominaalsed adverbid kusagil, millalgi, kuidagi jne. Mitteanafoorilised on ka 1. ja 2. isiku personaalpronoomenid mina ja sina, mille kasutamine ei sõltu mitte keelelisest kontekstist, vaid hoopis kõnesituatsioonist: mina on igas kontekstis identne kõnelejaga, sina kuulajaga (vrd. Dezső 1969:43, Murôgina 1970:64).

0.3. Lähte- ja asendusvormi mõiste kaudu jõuamegi pronominalisatsiooni mõisteni. P r o n o m i n a l i s a t -

s i o o n on nähtus, mille puhul tekstis mingi noomeni-
fraas asendatakse kordumisel pronoomeniga.

Pronominalisatsiooni aluseks on k o r e f e r e n t-
s i nähtus: pronoomeniga saab asendada ainult eelnevaga
koreferentseid noomenifraase. Koreferents on aga üsna äh-
mane ja ebaselge termin. Ühtki definitsiooni selle kohta
ei pakuta. (Selle kohta lähemalt vt. Postal 1970:439 jj.)
Intuitiivselt mõistetakse koreferentsi all referentide
identsust. Kuid enne, kui rääkida referentide identsusest,
tuleb selgeks teha, mis on r e f e r e n t .

Ahmanova (1969:384) käsitluses on referent see tead-
vuses peegelduv tegelikkuse element, millele vastab antud
keeleline väljendus, see mõisteline sisu, millega antud
keele semantilise ehituse seaduste järgi on antud väljen-
dusüksus püsivalt seotud.

Pronominalisatsiooni seisukohalt palju olulisem mõis-
te on d i s k u r s u s e r e f e r e n t (ingl. dis-
course referent), mis tähistab üksikobjekti, millele võib
pronoomeni või definiitse noomenifraasi abil osutada (Kart-
tunen 1969₂:VI). Niisiis mitte iga noomenifraas, mis on
seotud mingi reaalsuse elemendiga, ei saa olla diskursuse
referendiks ega saa seega omada ka koreferentset noomeni-
fraasi. Pronoomeni või definiitse noomenifraasi abil saab
diskursust jätkata juhul, kui on eeldatud või oletatud no-
menifraasiga tähistatud objekti olemasolu (Karttunen 1969₁:
:4). Vrd.

(4) Jaanil on auto. See on must.

Jaani auto on must.

(5) Jaanil ei ole autot. ⁺See on must.

⁺Jaani auto on must.

Kaks noomenifraasi saavad olla koreferentsed ainult siis,
kui nad tähistavad diskursuse referenti.

Pronominalisatsioon toimub juhul, kui noomenifraasid
on referentsiaalselt identsed, s.t. kui nad tähistavad üht
ja sedasama referenti.

0.4. Pronominalisatsioon ei ole oma olemuselt ühtne nähtus. Eksisteerib kaks erinevat tüüpi pronominalisatsiooni. Kummagi puhul kasutatakse erinevaid pronomeneid ning kummagi puhul kehtivad erinevad seaduspärasused.

Kui arvestada lähte vormi ja asendus vormi paiknemist tekstis teineteise suhtes, võib pronomeenid jaotada kahte suurde rühma:

1) pronomeenid, mille lähte vorm on samas lauses: refleksiivpronomeen enese ~ enda, retsiiprookpronomeenid teineteise ja üksteise, possessiivpronomeen oma ja personaalpronomeenid, näit.

(6) Peeter peseb ennast.

(7) Jüri ja Mari armastavad teineteist.

(8) Peeter võttis laualt oma sulepea.

(9) Peeter andis Jaanile tema raamatu.

2) pronomeenid, mille lähte vorm on mõnes teises lauses: personaalpronomeenid, demonstratiivpronomeenid, interrogatiiv- ja relatiivpronomeenid ning pronominaalsed adverbid, näit.

(10) Mari läks kooli. Tal oli käes portfelli.

(11) Peeter tellis kapsasupi. See maitseb Marile kõige rohkem.

(12) Kes meil käis? Peeter.

(13) Saatsin pilguga linde, kes olid teel lõunasse.

(14) Sa tule õhtul. Siis ma olen kindlasti kodus.

Vastavalt pronominaalsete sõnade liigitusele on võimalik eristada ka kahte põhilist pronominalisatsioonitüüpi:

1) lausesisene pronominalisatsioon - lähte vorm ja asendus vorm on ühes lauses,

2) lausete vaheline pronominalisatsioon - lähte vorm ja asendus vorm on erinevates lausetes.

0.5. Vaatleme esiteks lähemalt l a u s e t e v a - h e l i s t pronominalisatsiooni.

0.5.1. Pronominalisatsiooni seisukohalt ei ole oluline lause tema traditsioonilises tähenduses (s. o. tekstilõik punktist punktini). Otstarbekam on jaotada tekst lauseteks, milles on üks subjekt, üks predikaat ja nende laiendid (Sevbo 1966:16). Niisiis nimetame käesolevas töös lauseteks tavalisi lihtlauseid, liitlause osalauseid ja ka lauselühendeid.

Kuna lausetevahelise pronominalisatsiooni puhul asuvad lähte- ja asendusvorm erinevates lausetes, siis ongi pronominalisatsioon üheks peamiseks teguriks, mis ühendab laused mõtteliselt seotud tekstiks. Lause, milles esineb pronoomen, ei ole kontekstis ja väljaspool konteksti ühtviisi mõisteta, sest viimasel juhul puudub informatsioon referendi kohta, mida pronoomen tähistab. Pronoomeniga lausele peab tingimata eelnema (või järgnema) mingi lause, mis sisaldab pronoomeni lähtevormi, et pronoomen saaks konkreetse sisu.

0.5.2. Õige pronoomeni valik sõltub põhiliselt lähtevormi tunnustest. Kuna pronoomenid tähistavad kindlaid formaalseid klasse, siis nõuab mingisse klassi kuuluv lähtevorm ka vastavat asendusvormi. Isikut või olendit tähistavad substantiivsed väljendid nõuavad asendusvormina pronoomeneid, mis tavaliselt seda formaalset klassi märgivad, nimelt personaalpronoomeneid või teisi pronoomeneid, mis võivad isikuid tähistada, näit.

(15) Tuppa sisenes pikakasvuline mees. Peopere-
naine tutvustas teda kõigile.

(16) Kohtusin Peetri ja Jaaniga. Mõlemad on minu
endised klassivennad.

Eset, nähtust, omadust või olukorda tähistavad väljendid nõuavad asendusvormina tavaliselt demonstratiivpronoomeneid, näit.

(17) Külastajate tähelepanu juhiti väikesele ki-
vikirvele. Seda peetakse muuseumi vanimaks
eksponaadiks.

- (18) Maril on punane kleit ja Annel on samasugune.

Konkreetses pronoomeni valik sõltub sellest, millise isikuga on tegemist, kas lähtevorm tähistab üht või mitut referenti, kas lause on jaatav või eitav jne.

Teiselt poolt sõltub õige pronoomeni valik ka süntaktilistest teguritest. Kui asendusvorm alustab küsilauset, kasutatakse interrogatiivseid pronoomeneid, näit.

- (19) Kes sealt tuleb? Peeter.

- (20) Missugune värv sulle kõige rohkem sobib?
Sinine.

Kui asendusvorm paikneb põimlause täiendkõrvallause algul, tuleb kasutada relatiivpronoomenit, näit.

- (21) Äkki lendas tuppa pääsuke, kes hakkas kohe meeleheitlikult väljapääsu otsima.

- (22) Jälgisin kivikesi, mis särasid vees.

Et relatiivpronoomenite kasutamine sõltub ainult süntaktilistest tingimustest, on kerge näidata. Kui täiendkõrvallause eraldada põimlausest ja muuta ta iseseisvaks lauseks, siis asenduvad relatiivpronoomenid automaatselt personaal- või demonstratiivpronoomenitega. Vrd.

- (23) Äkki lendas tuppa pääsuke. Ta hakkas kohe meeleheitlikult väljapääsu otsima.

- (24) Jälgisin kivikesi. Need särasid vees.

Sama kehtib ka pronominaalsete adverbide kohta. Vrd.

- (25) Ema läks kööki, kust hakkas varsti hoovama isuäratavaid lõhnu.

- (26) Ema läks kööki. Sealt hakkas varsti hoovama isuäratavaid lõhnu.

Õige asendusvormi valik võimaldab õigesti seostada lähte- ja asendusvormi ning seega ka üldse mõista teksti.

0.6. Põhjalikumalt käsitleme käesolevas töös l a u -
s e s i s e s t pronominalisatsiooni.

0.6.1. Lausesisese pronominalisatsiooni puhul asuvad pronoomen ja tema lähtevorm samas lauses ja seetõttu võib see pronominalisatsioonitüüp esineda ka kontekstivabades lausetes. Kuna lausesisene pronominalisatsioon on obligatoorne, ei teki siin raskusi lähtevormi identifitseerimisega ja pronoomenite klassitunnused ei ole nii olulised kui lausetevahelise pronominalisatsiooni puhul. Õige pronoomeni valimisel tuleb lähtuda lausest endast, sellest, mida väljendab lause, milles esineb kaks koreferentset noomenifraasi.

0.6.2. Vastavalt sellele, milliseid suhteid üks või teine lause väljendab, jaguneb lausesisene pronominalisatsioon kolmeks alaliigiks: *r e f l e k s i i v n e*, *r e t s i p r o o k n e* ja *p o s s e s s i i v n e* pronominalisatsioon.

(Lausesisese pronominalisatsiooni käsitlemisel tuleb eristada ühelt poolt elementaarlauseid, s. t. lauseid, mis koosnevad lause pealiikmetest ja nende vahetutest laienditest, ja teiselt poolt lauseid, millesse on sisestatud mõni verbikonstruktsioon, mille aluseks on täielikule lausele vastav struktuur (vrd. Postal 1970:444). Näit.

(27) Peeter tahab - .	} →	Peeter tahab
Peeter ostab kingad.		kingi osta

Käesolevas töös tulevad vaatluse alla ainult elementaarlauseid.)

0.6.3. Pronominalisatsioonivõimaluste väljaselgitamisel on lähtutud öeldisverbist, sest verb on eesti keele lihtlause (ja seega ka elementaarlause) tuumaks, mis koondab enda ümber kõik olulisemad lauseelemendid ja millest sõltub enamiku lauseliikmete esinemise võimalikkus, leksikaalsete üksuste valik ja sageli ka morfoloogiline vorm. Sellelt seisukohalt on ka subjekt verbi laiend, kuna verbist sõltub subjekti vorm ja esinemise võimalikkus (Rätsep 1972). Verbi tähendusest sõltub ka see, kas subjekt tähistab elusolendit

või elutut nähtust. Näiteks armastama, hülgame, mõrvama nõuavad elusat subjekti, aga vaibuma, loojuma, murenema nõuavad elutut subjekti.

Lähtudes verbi kesksest osast eesti keele lihtlauses, võib töös käsitletavate elementaarlausete põhistruktuuri esitada kujul $xVy(z)$, kus x tähistab noomenifraasi, mis võib olla pronoomenile lähtevormiks; V tähistab öeldisverbi; y noomenifraasi, mis võib teatavate tingimuste kehtimisel pronominaliseeruda; z tähistab teisi verbist sõltuvaid laiendeid.

0.6.4. Igal elementaarlause tuumaks oleval verbil on oma tähendus, mida on võimalik seostada teatava situatsiooniga. Iga elementaarlause kirjeldab mingit situatsiooni, mis esitab omakorda mingit tegevust või seisundit. Sellist situatsiooni nimetatakse **t e g e v u s s i t u a t s i o o - n i k s** (Rätsep 1972). Tegevussituatsiooni määratlemisel vaadeldakse käesolevas töös kontekstivabu lauseid, mille aluseks olevad situatsioonid lähtuvad otseselt verbi enda tähendusest. Kontekstis võib mi+mesuguste kõrvalmõjutuste tõttu esineda tähenduste nihkumisi ja varieerumisi ning sellega seoses muutub ka situatsioon, mida lause kirjeldab.

0.6.4.1. Igas tegevussituatsioonis võib eristada teatud elemente, mida verbiga väljendatud tegevus seob üheks situatsiooniks ja mis võivad avalduda pindstruktuuris verbi rektsioonistruktuuri elementidena. Sellised on näiteks tegevusest osavõtavad objektid, tegutsejate asukoht, tegevuse vahend jne. (Rätsep 1970:28-31). Pronominalisatsiooni seisukohalt olulis- teks situatsioonielementideks on tegevusest osavõtavad objek- tid e. referendid. Tähistame neid edaspidi a ja b-ga, kusjuu- res a tähistab üht referenti - tegevuse sooritajat, b aga hõlmab kõiki a-st erinevaid referente.

Lausesisene pronominalisatsioon toimub juhul, kui ühes lauses on kaks referentsiaalselt identset noomenifraasi. See- ga lausestruktuuris $xVy(z)$ tähistavad x ja y üht ja se-

dasama referenti: a V a (z). Sellele skeemile vastab lause

(28) Peeter tapab Peetri.

Korduv noomenifraas asendatakse pronoomeniga ja saadakse lause

(29) Peeter tapab enda.

Pronominalisatsiooni seletamine koreferentsete noomenifraaside idee abil on pronominalisatsiooni käsitlevates töodes üldiselt omaks võetud. Refleksiivse ja possessiivse pronominalisatsiooni tingimuste selgitamiseks see ka sobib.

(30) Peeter peseb Peetrit. → Peeter peseb ennast.

(31) Peeter kaotas Peetri sulepea. → Peeter kaotas oma sulepea.

Retsiprookse pronominalisatsiooni käsitlemisel selgub aga, et olukord on keerulisem. Lause

(32) Jüri ja Mari tervitavad teineteist.

aluseks ei ole lause

(33) Jüri ja Mari tervitavad Jurit ja Marit.

Retsiprookse pronominalisatsiooni puhul ei piisa identsete referentide ideest, kuigi ka siin on ühes elementaarlauses olemas lähte- ja asendusvorm. Retsiprookse pronominalisatsiooni tingimuste selgitamiseks on vaja abiks võtta situatsioonianalüüs, mida me eespool juba osaliselt käsitlesime.

0.6.4.2. Peale situatsioonielementide, mis võivad lauses representeeruda, iseloomustab tegevussituatsiooni veel üks komponent, mis lauses otseselt ei avaldu, kuid millel on pronominalisatsiooni - ja eriti retsiprookse pronominalisatsiooni - suhtes määrav osa. Nimelt võib verbiga väljendatud tegevus olla suunatud või mitte.

0.6.4.2.1. Suunamata tegevust tähistavad verbid väljendavad subjekti enda tegevust. Sel juhul puudub lausestruktuuris y ja lause struktuur on x V (z). Verbi või-

vad laiendada küll teatud määrused, kuid need ei osuta mõnd referenti, kellele või millele võiks tegevus suunatud olla. Sellised on verbid nagu hilinema, turnima, vii- vitama; huugama, soiguma, vaikima; kehtima, lekkima, loo- juma, tursuma; hargnema, kivinema, lainetama, mõnulema, sädelema, tugevnema, tuikama, õitsema jt.

0.6.4.2.2. Verbid, mis omavad reksioonilist laiendi, väljendavad tavaliselt suunatud tegevust. Eesti keele verbide puhul võib täheldada kolme põhilist suunda.

Esiteks. Tegevus on suunatud tagasi tegutsevale referendile endale. Tähistame seda skemaatiliselt $a \rightarrow a$. Sellist suunda esindavad näit. ennast väliendama, ennast kiiluma (kuhugi vahele), endas kätke (midagi), endale ihkama jne.

Teiseks. Tegevus on suunatud tegutsevast referendist väljapoole mingile teisele referendile. Tähistame seda skemaatiliselt $a \rightarrow b$. Sel juhul eeldab tegevussituatsioon vähemalt kahe referendi olemasolu. Sellise suunaga on verbid nagu eelistama, harutama, järgnema, külvama, sulgema, täitma, vallandama, üllatama jne.

Kolmandaks. Tegevus on vastastikune (tähistame $a \leftrightarrow b$). Tegevussituatsioon eeldab vähemalt kahe erineva referendi osavõttu tegevusest. Selline tegevus iseloomustab retsiprookseid verbe nagu abielluma, kaklema, maadlema, tutvuma, tülitsema, vestlema jne.

0.6.4.2.3. Tegevuse suund ei ole lahutamatu seotud konkreetse verbiga, kuna suurem osa verbe võib väljendada kord ühe, kord teise suunaga tegevust. Nii näiteks on ühe ja sama verbi puhul võimalik nii esimene kui teine suund $\left. \begin{matrix} a \rightarrow a \\ a \rightarrow b \end{matrix} \right\}$, näit.

uputama $\left\{ \begin{matrix} \text{kedagi, midagi} \\ \text{ennast} \end{matrix} \right\}$, taltsutama $\left\{ \begin{matrix} \text{ennast} \\ \text{kedagi} \end{matrix} \right\}$ jne.

Osa verbide puhul on võimalik paralleelselt teine ja kolmas suund $\left\{ \begin{matrix} a \rightarrow b \\ a \leftrightarrow b \end{matrix} \right\}$, näit.

ähvardama { kedagi
teineteist ~üksteist } , lausuma { kellelegi
teineteisele
üksteisele } jne.

Teatud osa verbe iseloomustab see, et nende puhul on võima-

likud kõik kolm suunda: $\left\{ \begin{array}{l} a \rightarrow a \\ a \rightarrow b \\ a \leftrightarrow b \end{array} \right\}$, näit.

usaldama { ennast
kedagi
teineteist~
~üksteist } , suhtuma { endasse
kellessegi
teineteisesse~
~üksteisesse }.

Suuna määrab igal konkreetsel juhul situatsioon, mida vastavat verbi sisaldav elementaarlause kirjeldab. Lauses viitab verbiga väljendatud tegevuse suunale vastav pronoomen või selle puudumine:

(34) Mari ahnitseb endale kõik paremad palad. ($a \rightarrow b$)

(35) Ema äratas Antsu kell seitse. ($a \rightarrow b$)

(36) Ants ja Peeter vestlevad teineteisega. ($a \leftrightarrow b$)

1. Refleksiivsus, retsiprooksus ja possessiivsus ning nende väljendamise võimalused

1.0. Enne kui asume otseselt pronominalisatsiooni käsitlema, iseloomustame üldiselt tegevussituatsioone, mis on ühe või teise pronominalisatsiooniliigi aluseks.

Keeles on võimalik mitmesuguste väljendusvahendite abil edasi anda tegevuse iseloomu, suhteid tegevusest osavõtivate referentide vahel jm. Käesolevas töös huvitavad meid põhiliselt kolm aspekti, mis iseloomustavad tegevust või olukorda: refleksiivsus, retsiprooksus ja possessiivsus.

1.1. Refleksiivsus e. enesekohasus on tegevuse aspekt, mis on omane suurele hulgale tegevussituatsioonidele. Refleksiivse tegevuse all mõistame intuiitiivselt tegevust, mis toimub tegutseja endaga. Refleksiivsus võib konkreetses lauses olla väljendatud kahel viisil:

1) refleksiivse verbi abil, näit.

(1) Peeter riietub.

(2) Maa kattub lumega.

2) mitterefleksiivse verbi ja refleksiivpronoomeni abil, näit.

(3) Peeter peseb end.

(4) Peeter ostis endale uue raamatu.

Vaatleme esialgu lähemalt esimest võimalust, kus tegevuse refleksiivsust väljendab verb ise, ilma et seda oleks vaja rõhutada spetsiaalse refleksiivpronoomeniga.

Käesolevas töös käsitleme refleksiivse verbi mõistet laiemalt, kui seda tehakse eesti keele grammatika tuletusõpetuses. Võtame aluseks refleksiivse verbi semantilise määratluse: refleksiivid "väljendavad tegijaga endaga toimuvat tegevust, olekut või üleminekut ühest seisundist teise" (Valgma, Rimmel 1968:308.). Refleksiivideks nimetatakse tavaliselt ainult u- ja i-liitelisi verbe, kuid kahtlemata on verbide refleksiivsus palju ulatuslikum nähtus. Tegija endaga toimuvat tegevust, olekut või üleminekut ühest seisundist teise väljendavad ju ka niisugused verbid nagu halvenema, kasvama, sulisema, sädelema, veerema, võpatama, vähenema jt. Ilmselt on refleksiivse sisuga verbide eristamiseks vaja teist kriteeriumi.

Traditsiooniliselt refleksiivideks peetavate verbide vaatlemisel leiame, et paljudel neist on olemas kausatiivne vaste, näit. kustuma - kustutama, külmuma - külmutama, süttima - sütitama, sööbima - söövitama; vallanduma - vallandama, jaotuma - jaotama, kuhjuma - kuhjama; kanduma - kandma, kattuma - katma, peituma - peitma jne. Analooiliselt moodustuvad ka järgmised sõnapaarid: hapnema - hapendama, lahjenema - lahjendama, lühenema - lühendama, teisenema - teisendama; krõbisema - krõbistama, libisema - libistama, vorisema - voristama; kasvama - kasvatama, sulama - sulatama; lõppema - lõpetama, veerema - veeretama; tekima - tekitama jne. Kuna semantiline vahekord nen-

des sõnapaarides on samasugune nagu esimese rühma sõnadel, kus esimene sõna on refleksiiv, siis arvame refleksiivide hulka ka selle rühma sõnapaaride esimesed sõnad. Kõiki neid refleksiivse sisuga verbe iseloomustab see, et nendega seostuv subjekt on verbiga väljendatud tegevuse suhtes passiivne, s. t. refleksiivse öeldise subjekt ei ole tegevuse agent.

Refleksiivse verbiga konstruksiooni saamine kausatiivse verbiga konstruksioonist on analoogiline passiivi moodustamisega indo-euroopa keeltes: kausatiivse verbi objekt saab refleksiivse verbi subjektiks, näit.

- (5) Poiss murrab oksa. → Oks murdub.
- (6) Mees uputab kassi. → Kass upub.
- (7) Ema harjutab last külma veega. → Laps harjub külma veega.

Iseloomulik on nende lausete semantiline vahekord: kausatiivse verbiga lausetes tähistavad agenti poiss, mees, ema, refleksiivse verbiga lausetes aga agent puudub. Kui see tingimus aluseks võtta, võib refleksiivideks pidada kõiki verbe, millega seostuv subjekt ei tähista agenti ja mis seetõttu väljendavad passiivset tegevust. Nii kuuluvad refleksiivide hulka peale eespool nimetatute ka sellised verbid nagu hargnema, helendama, helklema, kestma, lainetama, paistetama, punetama, raugema, sillerdama, sädelema, tuikama, tärkama, voolama, vältama, värelema jt., kuigi neil puudub kausatiivne vaste.

Refleksiivid väljendavad ühelt poolt mingi muutuse toimumist tegutsejas - tegevust, mille tulemusena muutub tegutseja seisund, välimus, olek, näit. kustumama, külmuma, kattuma, happnema, lühenema, sulama, hävima, raugema, tärkama jt.; teiselt poolt väljendavad refleksiivsed verbid tegutseja pidevat, stabiilset olekut vastavas tegevuses, näit. peituma, sahisema, yurisema, veerema, lehvima, helklema, kestma, punetama, vältama jne. Seega väljendavad refleksiivsed verbid põhiliselt passiivset enesekohast tegevust, s. t. suunamata tegevust. Aktiivse enesekohase tegevuse väljendamiseks kasu-

tatakse tavaliselt vastavat verbi koos refleksiivpronoomeniga, millel on samas lauses lähtevorm, näit.

(8) Mees uputab end.

(9) Peeter harjutab end külma veega.

(10) Peeter räägib ainult endast.

(11) Peeter tahab endale seda raamatut.

See vastab tegevuse suunale $a \rightarrow a$. Võib siiski leida ka niisuguseid refleksiive, mis väljendavad aktiivset enesekohast tegevust, s. t. tegevust, mille tegutseja suunab iseendale. Näiteks lause Peeter riietub ei erine sisuliselt lausest Peeter riietab end. Refleksiivse verbi subjekt tähistab siin agenti nagu kausatiivse verbiga lauses. Sisult on need laused identsed. Selliseid aktiivset tegevust väljendavaid refleksiive ei ole palju: alanduma, hoiduma, kohustuma, pühenduma, rakenduma, riietuma, rõivastuma, toituma (?), viskuma. Huvitav on märkida, et suurem osa loetletud sõnadest on kausatiividest-faktitiividest tuletatud u-refleksiivid (riietama - riietuma, alandama - alanduma). See ei tähenda muidugi, et kõigil selliselt tuletatud refleksiividel saab olla agentti tähistav subjekt. Enamik selliseid verbe väljendab siiski passiivset tegevust, nagu refleksiividele üldiselt omane ongi.

1.2. Retsiprooksus on tegevuse aspekt, mis on omane tegevussituatsioonidele, mille referendid on omavahel vastastikuses tegevuses: kõik referendid on samaaegselt haaratud ühest ja samast tegevusest, kuid iga referendi tegevus on suunatud teistele sellest samast tegevusest osavõtvatele referentidele. Järelikult on retsiprookse tegevuse korral iga referent üheaegselt nii tegutseja (a) kui ka tegevuse objekt (b) teiste referentide suhtes.

Retsiprooksust saab lauses väljendada kahel viisil:

1) retsiprookse verbi abil, näit.

(12) Poised jutlesid mitu tundi.

(13) Naised sõimlesid hoovil.

(14) Peeter ja Jaan jagelevad iga päev.

2) mitteretsiprookse verbi ja retsiprookpronoomeni abil, näit.

(15) Peeter ja Jaan kirjutavad teineteisele.

(16) Lapsed igatsevad üksteise järele.

(17) Ärge segage teineteist.

Vaatleme esialgu retsiprooksuse väljendamise võimust retsiprookse verbi abil. Retsiprookseteks peetakse eesti keele tuletusõpetuses le-liitelisi verbe nagu heit-
lema, jagelema, kaklema, kauplema, maadlema, suudlema,
vestlema, võistlema, võitlema jt. Niisuguseid verbe kasutatakse muidugi eelkõige retsiprooksetena, kuid niisama hästi võivad nad väljendada ka suunamata või ühepoolset tegevust.

Suunamata tegevuse korral väljendab verb tegevust, mida peetakse omaseks tegutseva(te)le referendile (referentidele) või mida referent on suuteline sooritama, näit.

(18) Jaan ja Jüri vehklevad juba päris hästi.

(19) Rooma sõjavägi võitles alati vapralt.

(20) Peeter kaupleb pastapliiatsitega.

Suunamata tegevuse puhul võib lauses olla nimetatud ainult üks referent nagu näidetes (19) ja (20). Järgmistes näidetes on tegemist vähemalt kahe samaaegselt tegutseva referendiga, nagu on omane vastastikusele tegevusele. Kuid subjektiga tähistatud referent on tegevuses aktiivsem ja seetõttu võib nende lausetega väljendatud tegevust pidada ühepoolseks (suund a → b), näit.

(21) Peeter kakleb isegi tüdrukutega.

(22) Peeter kaupleb õpetajalt paremat hinnet.

(23) Õpetaja vestleb õpilastega kutsevaliku teemadel.

Mõned retsiproogid väljendavad ka selgelt ühepoolset tegevust, näit.

(24) Vanaeided suudlesid agaralt risti.

Niisiis ei väljenda tuletuslikult retsiprooksed verbid alati ainult vastastikust tegevust. Et mitte mõista retsiprookse verbiga väljendatud tegevust ühepoolseks, on tegevuse vastastikkust ilmselt mõnikord vaja rõhutada mingi retsiprookse elemendi lisamisega lausele. Selleks võib olla retsiprookpronoomen komitatiivis, näit.

(25) Jaan ja Jüri kaklevad teineteisega.

(26) Poisid võistleavad üksteisega.

või retsiprookst väljendavad adverbid omavahel, isekeskis või vastastikku, näit.

(27) Jaan ja Jüri võistleavad omavahel.

(28) Naised sõimlevad vastastikku.

(29) Lapsed jagelesid isekeskis.

Kui lähtuda sellest, et retsiprookseid verbe võivad laiendada adverbid omavahel, isekeskis ja vastastikku, tuleb retsiprookideks pidada ka selliseid verbe nagu abielluma, hulluma, kihluma, kohtuma, kurameerima, mängima, nõu pidama, sobima, sõbrustama, tantsima, tervitama, tutvuma, tülitsema jt. Ka neid saab laiendada nimetatud adverbidega, kuigi neil puudub formaalne tunnus, mis näitaks, et tegemist on retsiprooksete verbidega, näit.

(30) Jüri ja Jaan sõbrustavad omavahel.

(31) Ema ja isa pidasid isekeskis nõu.

(32) Lapsed tervitasid vastastikku.

Niisiis peame retsiprookideks verbe, mida võib laiendada retsiprookne element.

Retsiprookset elementi ei ole aga lauses vaja alati kasutada, sest tavaliselt selgub juba kontekstist, kas tegevus on vastastikune või ühepoolne. Kontekstivabades lausetes eeldatakse tavaliselt vastastikust tegevust, sest retsiprooksus on nendes verbides ikkagi primaarne. On küll võimalik lause

(33) Jüri ja Mari abiellusid samal päeval.

kus verbi ei ole vist võimalik tõlgendada retsiprooksena, kuid lause

(34) Jüri ja Mari abiellusid.

puhul tajub keeletarvitaja tavaliselt vastastikust tegevust. Samuti ka lausetes

(35) Lapsed kisklevad alatasa.

(36) Jüri ja Jaan vaidlevad tihti.

(37) Poiss ja tüdruk leppisid jälle ära.

Kui vastastikust tegevust tahetakse väljendada verbidega, millel üheski tegevussituatsioonis ei ole retsiprookset sisu, kasutatakse vastavat verbi koos retsiprookpronoomeniga, mille lähtevorm on samas lauses olemas, näit.

(38) Jüri ja Mari vihkavad teineteist.

(39) Lapsed harjuvad üksteisega ruttu.

(40) Mehed vaatasid teineteisele pikalt otsa.

1.3. Possessiivsus - e. omandussuhteid on keeles võimalik mitmel viisil väljendada. Igal juhul peab olema väljendatud kaks omandussuhetes vajalikku komponenti: omand ja omanik, kellele või millele vastav omand kuulub. Omandi all mõistame käesolevas töös mitmesuguseid tegelikkuse objekte (esemeid, olen-deid, isikuid), nähtusi, omadusi - kõike, mis võib kellelegi või millelegi kuuluda.

Kõige selgemini väljendab possessiivsussuhet lausestruktuur x-il on y, kus x tähistab omanikku ja y omandit. Sellised on laused nagu

(41) Peetril on raamat.

(42) Mul on hea tuju.

(43) Peetril on jälle uus kallim.

Possessiivsussuhteid väljendab ka konstruktsioon $x_{gen.y}$, kus x kuulub atribuudina y-i juurde.

Possessiivse atribuudina võib esineda mis tahes noomen või mitteanafooriline pronoomen, mis tähistab eset,

isikut või nähtust, millele või kellele omand kuulub, näit.

(44) See on Peetri raamat.

(45) Laual on kellegi prillid.

(46) Kivi küljed olid soojad.

(47) Nautisime päikeseloojangu ilu.

Possessiivse atribuudina esinevat noomenit võivad asendada lausetevahelisele pronominalisatsioonile omased pronoomenid, kui neil on kusagil tekstis olemas lähteform, näit.

(48) Kutsu Peeter siia. See on tema raamat.

(49) Võtsin kivi ja puhastasin selle küljed ära.

Kui lähteform on samas elementaarlauses, kasutatakse possessiivsussuhete väljendamiseks teatavaid pronoomeneid. Põhiline possessiivpronoomen on eesti keeles oma, mis osutab asja, olendi või olukorra kuuluvust kellelegi või millelegi (EKG 1965:49), näit.

(50) Peeter võttis laualt oma sullepea.

(51) Peeter äratas tähelepanu oma vaimukusega.

Samas lauses nimetatud omanikku võivad atribuudi positsioonis tähistada ka genitiivsed personaalpronoomenid (elutu omaniku puhul harva ka demonstratiivpronoomen see genitiivis), näit.

(52) Tuletasin Jaanile ja Jürile meelde nende kohustusi.

(53) Käsitleme lauset tema traditsioonilises tähenduses.

(54) Vasakult avanes maja tagumine külg kogu selle pikkuses.

ja retsiprookpronoomenid genitiivis, näit.

(55) Poisid külastavad üksteise kodusid.

(56) Jaan ja Jüri tunnevad teineteise harjumusi.

1.4. Possessiivsussuhete väljendamiseks lisatakse omandit tähistavale noomenifraasile atribuudina omanikku tähistav väljend. Käesoleva artikli seisukohalt pakub huvi pronoomenite kasutamine, millel on olemas lähtevorm samas lauses.

Kuna refleksiivsus ja retsiprooksus iseloomustavad otsestelt tegevust, saab neid väljendada vastavasisuliste verbidega. Kui verbil endal puudub refleksiivne või retsiprookne sisu, laiendatakse seda vastava pronoomeniga, millel on olemas lähtevorm samas elementaarlauses.

Järgnevates peatükkides vaatleme lähemalt refleksiivsete, retsiprooksete ja possessiivsete pronoomenite kasutamistingimusi.

2. S ü n t a k t i l i s e d t i n g i m u s e d

2.0. Lausesisese pronominalisatsiooni puhul võib iga pronoomeniliik korrata teatud kindlaid lauseliikmeid ja on ka ise lauses teatud kindlas funktsioonis. Käesolev peatükk annab ülevaate lähtevormi ja asendusvormi lauseliikmeliste funktsioonide seostest vastavate pronoomenite puhul.

2.1.1. Refleksiivpronoomeni läh-
tevormiks on üldiselt sama elementaarlause subjekt, näit.

- (1) Peeter peseb ennast.
- (2) Kass lakub ennast.
- (3) Peeter ostis endale mantli.
- (4) Peeter jutustas endast väga vähe.
- (5) Sellise käitumisega ärritad sa kõik enda vas-
tu üles.

Õeldisverbiga väljendatud tegevus on suunatud tegutsejale
endale. Sellisele situatsioonile vastab tegevuse suund
 $a \rightarrow a$, näit.

- (6) Peeter peseb Peetrit. $\rightarrow$ Peeter peseb ennast.
- (7) Peeter ostab Peetrile mantli. $\rightarrow$ Peeter ostab
endale mantli.

2.1.2. Refleksiivne asendusvorm võib elementaarlau-
ses esineda sihitise või sihitismääruse funktsioonis.

Asendusvorm on objekti funktsioonis, kui ta laiendab
transitiivseid verbe, mille subjekt ja objekt on korefe-
rentsed, näit.

- (8) Peeter kaitseb end paljaste kätega.
- (9) Peeter uputas enese Emajõe.
- (10) Peeter hellitab ennast niiviisi ära.

Objektadverbiaali funktsioonis refleksiivpronoomen
esineb verbi juures, mille rektsiooniline adverbiaal-
ne laiend tähistab sama referenti, mida tähistab antud
elementaarlause subjekt, näit.

- (11) Peeter ihkab endale uusi kingi.
- (12) Peeter suhtub endasse hästi.
- (13) Peeter räägib endast vähe.
- (14) Peeter võrdleb kõiki alati endaga.
- (15) Peeter meelitas vaenlased enda poole üle.

2.2. Kuna r e t s i p r o o k s e s t tegevusest võtab osa mitu referenti, kelle tegevus on vastastikku üksteisele suunatud, siis ei ole retsiprookse pronoomeni lähtevormi funktsioon üheselt määratav.

2.2.1. Retsiprookpronoomeni lähtevormiks on põhiselt siiski sama elementaarlause subjekt, näit.

- (16) Peeter ja Jaan kardavad teeneteist.
- (17) Õiged sõbrad ei reeda üksteist.
- (18) Jaanil ei sega töö ja lõbu teeneteist.
- (19) Raamatud seisavad üksteise kõrval riiulis.

Retsiprookpronoomeni lähtevormiks võib olla ka sama elementaarlause objekt, näit.

- (20) Ta tutvustas Jaani ja Marit teeneteisele.

Objekt on (retsiprookse pronominalisatsiooni korral) lähtevormiks selliste transitiivsete verbide juures, millel on olemas refleksiivne vaste, kusjuures vastava refleksiivse verbiga lauses peab lähtevorm olema subjekti positsioonis. Vrd.

- (21) Ma lepitasin Jaani ja Mari teeneteisega ära.
- (22) Jaan ja Mari leppisid teeneteisega ära.

Verbid, mida laiendav objekt võib olla samas lauses esineva retsiprookpronoomeni lähtevormiks, on sellised nagu eemaldama, eraldama, haakima, kinnitama, kleepima, lepitama, lähendama, põimima, riimima, seostama, tutvustama, vastandama, ühendama jt. Objekt on mõnikord lähtevormiks ka selliste transitiivsete verbide juures, millel refleksiivne vaste otseselt puudub, kuid refleksiivset tegevust

väljendab seesama transitiiv koos refleksiivobjektiga, näit.

(23) Ma surun lapsed üksteise vastu.

(24) Lapsed suruvad end üksteise vastu.

Sellised laused moodustatakse verbidega nagu alandama, esitlema, kõrvutama, siduma, suruma jt. Üksikjuhtudel võib objekt olla lähtevormiks ka selliste transitiivsete verbide juures, millel refleksiivset tegevust väljendav vaste hoopis puudub, näit. verbidega juhatama, korrutama, kõitma, peletama, saatma, sõlmima jt.:

(25) Ma peletan nad teineteisest eemale.

Kõige sagedamini kohtab objekti lähtevormina impersonaalsetes lausetes, näit.

(26) Oksad seotakse üksteise külge.

(27) Teoses vastandatakse teineteisele kaht ellusuhtumist.

2.2.2. Retsiprookne asendusvorm võib elementaarlauses olla objekti või adverbiaali funktsioonis, näit.

(28) Lapsed hoiavad üksteist väga.

(29) Jaani ja Jüri usaldavad teineteist.

(30) Jaani ja Jüri loodavad teineteisele.

(31) Maa ja meri ei vabane teineteisest iial.

(32) Poisid vaatasid üksteisele hämmeldunult otsa.

Kui retsiprookpronoomeni lähtevormiks on objekt, saab asendusvorm olla ainult adverbiaali funktsioonis, näit.

(33) Ma tutvustan Jaani ja Jürit teineteisele.

Erinevalt refleksiivadverbiaalset, mis esineb ainult sihitismäärusena, võib retsiprookpronoomen koos kaasõnaga olla ka koha-, aja- või viisimääruse funktsioonis. Kohamäärusena seostub retsiprookpronoomen selliste kaasõnadega nagu juures (einestama, lõbutsema, suvitama, viibima), juurde (kipsuma, minema, söitma), kõrval (istuma,

seisma), poole (jooksma, ruttama, tungima) jne., näit.

(34) Väikelinna koorekihi esindajad einestavad sageli üksteise juures.

(35) Taat ja eit istuvad vankril teineteise kõrval.

(36) Jaan ja Jüri ruttavad teineteise poole.

Ajamääрусena näitab retsiprookpronoomen koos kaassõnaga järel ajalist järgnevust või pidevat tegevust, näit.

(37) Lapsed haigestusid üksteise järel.

(38) Üksteise järel voorisid mööda autod.

Sellised verbid on kugistama, lõhkema, põgenema, sukelduma, voorima, väljuma jt. Viisimääрусena seostub retsiprookpronoomen kaassõnadega najal (püsima, tuikuma, tukkuma jt.) ja võidu (jooksma, karjuma, kihutama, põgenema, sööma, valetama jt.), näit.

(39) Taat ja eit tukuvad teineteise najal.

(40) Lapsed karjuvad üksteise võidu.

2.3. Possessiivse pronominilisatsiooni puhul kasutatakse mitut eri liiki pronoomenit: samas elementaarlauses nimetatud omanikku atribuudi positsioonis tähistavad possessiivpronoomen oma, genitiivsed personaalpronoomenid (demonstratiivpronoomen see) ja genitiivsed retsiprookpronoomenid.

2.3.1. Põhiline possessiivsust väljendav pronoomen on oma, mille lähtevormiks on sama elementaarlause subjekt. Seega possessiivpronoomen oma osutab omandi kuuluvust lause alusele (Palmeos 1964:305) ja vastab tegevuse suunale a → a, näit.

(41) Sepp pani oma korvi maha.

(42) Poisid pakkusid oma külalistele õunu.

(43) Lennuk saavutas oma maksimaalse kiiruse.

Personaalpronoomenid esinevad samuti atribuudina omandit märkiva noomenifraasi juures ja tähistavad samas ele-

mentaarlauses juba nimetatud omanikku. See, millal kasutatakse asendusvormina possessiivpronoomenit, millal personaalpronoomeneid, sõltub lähtevormi süntaktilisest funktsioonist. Kui possessiivpronoomeni oma lähtevormiks on sama elementaarlause subjekt, siis personaalpronoomenid kordavad noomenifraasi, mis on objekti, adverbiaali või atribuudi funktsioonis, näit.

- (44) See pilt kujutab vanaisa ja vanaema nende pulmapäeval.
- (45) Küsisin Peetrilt tema arvamust.
- (46) Sportlase tulemused sõltuvad suures osas tema psüühilisest seisundist.

Et possessiivpronoomen ja personaalpronoomenid kordavad erinevaid lauseliikmeid, siis lubab see kahe potentsiaalse omanikuga lausetes identifitseerida erinevate pronoominaalatribuutide abil erinevaid lähtevorme. Vrd.

- (47) Jaan andis mulle oma raamatu.
- (48) Jaan andis mulle minu raamatu.
- (49) Ma kohtusin Jaaniga oma korteris.
- (50) Ma kohtusin Jaaniga tema korteris.

Kui selline täpsustamine ei ole vajalik, võib atribuudina esinev personaalpronoomen ära jääda. Vrd.

- (51) Jaan armastab Marit tema ilusate silmade pärast.
- (52) Jaan armastab Marit ilusate silmade pärast.

Kuna subjekti kordumine ei ole sisuliselt võimalik, pole tarvidust korrata ka objekti.

Retsiprookpronoomenid teineteise ja üksteise esinevad samuti atribuudina omandit märkiva noomenifraasi juures ning tähistavad samas elementaarlauses nimetatud omanikke. Retsiprookpronoomeni kasutamisel ei ole lähtevormi funktsioon oluline, lähtevormiks võib olla nii subjekt, objekt, adverbiaal kui ka atribuut, näit.

- (53) Lapsed jälgivad üksteise käitumist.
- (54) Jaani ja Jürit ei kohuta teineteise vead.
- (55) Tänapäeva inimestel pole aega üksteise mu-rede jaoks.
- (56) Jaani ja Jüri vaimset arengut soodustab tei-neteise mõju.

2.3.2. Possessiivne asendusvorm ise on alati atribuu-di funktsioonis ning võib laiendada nii subjekti, objekti, adverbiaali, atribuudi kui ka predikatiivi funktsioonis ole-vat noomenifraasi, näit.

- (57) Igale inimesele jääb kalliks tema kodukoht.
- (58) Jürile ja Marile meeldivad teineteise sil-mad.
- (59) Peeter korrastab oma kingitusi.
- (60) Peeter näitab Jaanile tema tulevast töökoh-ta.
- (61) Jaan ja Jüri kannavad teineteise riideid.
- (62) Peeter jutustab oma sõpradele laagrimuljeid.
- (63) Peeter tutvustab Jaani tema uutele töökaas-lastele.
- (64) Jüri ja Mari suhtuvad leplikult teineteise puudustesse.
- (65) Peetri näost paistis tema mure suurus.
- (66) Ma annan sulle oma sõbra aadressi.
- (67) Jüri ja Mari tunnevad teineteise iseloomu puudusi.
- (68) Peetri õnn on ühtlasi ka tema õnnetus.

2.3.3. Nagu näidetest (57) - (68) näha on, laiendab personaalpronoomen kõiki lauseliikmeid. oma ei saa laiendada subjekti, sest subjekt on possessiivpronoomeni oma ainuvõimalik lätevorm. Predikatiivi ei laienda possessiiv-pronoomen oma ja retsiprookpronoomenid, näit.

- (69) [†]Peeter on oma vaenlane.
- (70) ? Jaan ja Jüri on teineteise õpetajad.

Kui tahetakse rõhutada predikatiiviga väljendatud omandi kuuluvust omanikule, keda või mida tähistab subjekt, kasutatakse selleks oma asemel refleksiivpronoomenit enese~enda koos determinatiivpronoomeniga ise, kuigi refleksiivpronoomen laiendab üldiselt verbi, näit.

(71) Peeter on iseenese vaenlane.

Retsiprookpronoomeni puhul on tavalisem allatiivne konstruksioon:

(72) Jaan ja Jüri on teineteisele õpetajateks.

Kui predikatiivil on endal retsiprookne sisu, ei ole retsiprookpronoomen üldse vajalik, näit.

(73) Jaan ja Jüri on sõbrad.

Possessiivse atribuudi mittekuulumist predikatiivi juurde näib põhjustavat see, et predikatiiv moodustab koos öeldisega tihedalt ühtekuuluva terviku (Valgma, Rimmel 1968: 160). Ainult sel juhul, kui ka lätevorm on atribuudi funktsioonis, on võimalik predikatiivi laiendina kasutada possessiivsust väljendavat pronoomenit nagu lauses (68). Seegi on võimalik üksnes siis, kui lähte- ja asendusvormi põhisõnad väljendavad vastandlikke mõisteid, mille ühtsust ühe omaniku juures tahetakse rõhutada:

(74) Jumala viha on samal ajal ka tema armastus.

Kokkuvõtvalt on lähte- ja asendusvormi süntaktilised funktsioonid vastavate pronoomenite puhul esitatud käesoleva artikli lõpus olevas tabelis.

2.4. Nagu nägime, on kõigi lausesisese pronominalisatsiooni alaliikide puhul lätevorm põhiliselt subjekti funktsioonis.

2.4.1. Peale grammatilise subjekti võib pronoomenite lätevormiks olla ka lause loogiline subjekt, näit.

(75) Peetril on enda pärast palju pahandusi olnud.

- (76) Peetril on iseendagagi palju tegemist.
- (77) Enda pärast mul hirmu ei ole.
- (78) Poistel on üksteise pärast tihti pahandusi olnud.
- (79) Jüril ja Maril on teenetisega palju muret.
- (80) Mul on vaja oma kotti.
- (81) Peetril on kahju oma pinginaabrist.
- (82) Ka temal on oma kodu ja perekond.

2.4.2. Elmistes näitelauseses on kõigis pronoomeni lähtevorm siiski olemas, kuid võib tuua küllalt palju näiteid, kus elementaarlauses esineb küll lausesisesele pronominalisatsioonile omane pronoomen, kuid puudub noomenifraas, mis võiks olla talle lähtevormiks:

- (83) Öhtul enne magamaminekut pestakse ennast.
- (84) Nooruses tehakse endale sageli illusioone.
- (85) Aja jooksul õpitakse üksteiselt nii mõndagi.
- (86) Mängus püütakse üksteist igati üle trumbata.
- (87) Tänapäeval arvestatakse üksteisega liiga vähe.
- (88) Oma sõpru ja vaenlasi ei unustata niipea.
- (89) Oma sõpru ja vaenlasi mäletatakse kaua.
- (90) Öhtuti pestakse hoolikalt oma hambaid.
- (91) Teatris jälgiti erilise tähelepanuga üksteise tualette.

Eespool selgitasime, et refleksiiv- ja possessiivpronoomen saavad asendada ainult sellist noomenifraasi, mis on koreferentne sama elementaarlause grammatilise või loogilise subjektiga, ja ka retsiprookpronoomeni lähtevormiks on tavaliselt subjekt. Seepärast tuleb oletada, et impersonaalsete lausete puhul on neil pronoomenitel süvastruktuuris siiski olemas lähtevorm, mis tähistab tegutsejat antud situatsioonis. Impersonaalitransformatsioon kustutab lähtevormiks oleva noomenifraasi, kuid seejuures jääb püsima seos pronominaalse asendusvormi ja tema lähtevormi vahel ning keele valdaja võib peaaegu alati nimetada tegutseva referendi vastava lausega väljendatud tegevussituatsioonis.

Selleks on tavaliselt inimene üldse nagu lausetes (83) - (85), (87) - (90). Seda kinnitab võimalus muuta sellised laused personaalseteks. Subjektiks on siis noomenifraas inimesed või indefiniitsed pronoomenid igäuks või keegi:

- (92) Nooruses teevad inimesed sageli endale illusioone. (Vrd. (84))
- (93) Tänapäeval arvestavad inimesed üksteisega liiga vähe. (Vrd. (87))
- (94) Oma sõpru ja vaenlasi ei unusta keegi nii-pea. (Vrd. (88))
- (95) Oma sõpru ja vaenlasi mäletab igäuks kaua. (Vrd. (89))

Teiselt poolt võib pronoomeni lähtevorm olla identifiitseeritav konteksti põhjal, näit.

- (96) Matkajad olid pikal teel tublisti väsinud. Sellepärast pesti ennast kiiresti ja mindi kohe magama.
- (97) Tükk aega kõnniti vaikides üksteise kõrval. Lõpuks pöördus Jaani sõprade poole.
- (98) Pois jälgis tõrksalt vaikides tüdruku toimetusi, ja ega tüdruk ei lootnudki enam kuulda mingit vastust. Selles osas tunti teineteist juba päris hästi.
- (99) Töölised ei lootnud koosolekust mingit praktilist kasu. Siit otsiti vaid kinnitust oma mõtetele.

Tegutseja on nimetatud teises lauses ja keeletarvitaja kannab selle üle ka impersonaalse lausega väljendatud tegevussituatsiooni.

Tegutsev referent võib olla tuletatav aga ka sama lause põhjal:

- (100) Koosolekul ei hoitud ühtki mõtet endale.
- (101) Meie klassis hoolitakse vähe üksteise arvamustest.

Lauses (100) võib tegutsejateks pidada koosolekust osavõtjaid, lauses (101) meie klassi õpilasi. Lähtevormi identifitseerimine impersonaalsetes lausetes on ilmselt võimalik seetõttu, et eesti impersonaali vormid ei ole tegelikult umbisikulised, vaid sisaldavad endas viidet elusale tegutsejale (Rajandi 1966:539).

2.4.3. Ka personaalsetes lausetes ei ole pronoomeni lähtevorm alati eksplitsiitselt väljendatud, näit.

- (102) Hoidke end haiguste eest.
- (103) Toome endale poest leiba.
- (104) Ärge tehke üksteisele haiget.
- (105) Ulatame teineteisele käed.
- (106) Võta oma käsi ära.
- (107) Teeme oma töö ruttu valmis.
- (108) Külastage üksteise kodusid.
- (109) Vaatasime teineteise pilte.

Tegutsev isik on siin identifitseeritav verbivormi põhjal, milles sisaldub viide vastavale isikule: lausetes (103), (105), (107) ja (109) on tegutsejaks mitmuse 1. isik; lauses (106) ainsuse teine isik ja lausetes (102), (104) ja (108) mitmuse teine isik.

3. S e m a n t i l i s e d t i n g i m u s e d .

3.0. Pronoomenite kasutamine elementaarlauses ei ole täiesti vaba, sest verb määrab oma laiendite iseloomu. Verbi tähendusest sõltub, millised semantilised omadused peavad olema tema laienditel (kaasa arvatud ka subjekt), et lause oleks semantiliselt normaalne. Sõna tähenduse kirjeldus, s. t. semantiline kirje, esitatakse semantiliste tunnusoonte abil, mis fonoloogiliste distinktiivtunnuste eeskujul on varustatud plusside ja miinustega: + märgib tunnuse esinemist, - tunnuse puudumist vastava sõnaga tähistatud objektile (Õim 1971:30-31). Sõnade semantilistes kirjetes ka-

sutatakse väga erinevaid tunnuseid, näit. [+elus], [+isik], [+füüsikaline keha], [+abstr], [+täiskasvanud] jne. Lauseisese pronominalisatsiooni käsitlemisel tuleb arvesse eelkõige tunnusjoonte paar [+elus].

3.1.1. R e f l e k s i i v p r o n o o m e n esineb objektina või adverbiaalina peamiselt nende verbide juures, mille y-l on tunnus [+elus], näit. tapma (kedagi):

(1) Peeter tappis enda suure mure tõttu.

Seejuures pole oluline, kas verbil on ainult elusolendit tähistav laiend või võib see olla nii elus kui elutu, näit. rääkima (kellestki, millestki):

(2) Peeter räägib ainult endast.

Obligatoorne on vaid tunnusjoon [+elus]. Kui y-i semantilises kirjes see tunnus puudub, ei ole refleksiivne pronominalisatsioon vastava verbi puhul võimalik, näit. kannatama (millegi all):

(3) ⁺Peeter kannatab enda all.

Verbid, mille laiendi y semantilises kirjes on olemas tunnus [+elus] ja mille puhul järelikult on võimalik refleksiivne pronominalisatsioon, on näiteks (ennast) arendama, ehitama, joonistama, karastama, katma, mürgitama, needma, ravitsema, rõivastama, toitma, varjama; (endale) ostma, taotlema, tooma; (endas) kahtlema jne.

Et pronominalisatsioon saaks toimuda, peavad x ja y olema koreferentsed. Seega peavad x-i ja y-i semantilises kirjes olema ka samad tunnused. Refleksiivne pronominalisatsioon on järelikult välistatud verbide puhul, mille laiendil y on küll tunnus [+elus], kuid mis seostuvad ainult elutu subjektiga, näit. juhtuma:

(4) a. Miski juhtus temaga.

b. ⁺Keegi juhtus temaga.

c. ⁺Miski juhtus endaga.

Samalaadsed on verbid nagu ajendama, halvama, ilmeatama,

kaasnema, kõrvetama, nakkama jt. Kuna puudub lätevorm, ei ole võimalik ka pronominalisatsioon.

Seega alluvad refleksiivsele pronominalisatsioonile elementaarlaused, mille õeldisverbi kohta kehtib tingimus: $x[(^+)elus]$ $V y [(^+)elus]$.

3.1.2. Üldreeglist kalduvad kõrvale verbid, mis koos refleksiivse laiendiga moodustavad iseseisva tähendusega üksuse. Refleksiivpronoomenit kasutatakse siin ka selliste verbidega, mis tavaliselt nõuavad elutut laiendit. Vrd. teostama (midagi), aga end teostama, avaldama (midagi), aga end avaldama. Nimetada võiks veel selliseid ühendeid nagu (ennast) ammendama, avardama, ilmutama, jagama, killustama, külge kleepima, salgama, sisse töötama, ümber lülitama; (endasse midagi) mahutama; (endas midagi) kätkema, sisaldama, säilitama; (endast) välja minema jt.

Refleksiivobjektiga moodustavad fraseoloogilisi ühendeid ka mõned intransitiivsed ühendverbid, näit. $^+(midagi)$ lahti rabelema, kuid end lahti rabelema, samuti ka end lah-ti ütleva (millestki) jt.

3.1.3. Refleksiivpronoomeni lätevormiks võib mõnikord olla siiski ka elutu subjekt, kui on tegemist isikus-tamisega, näit.

- (5) Lained peksavad end vastu kaljusid.
- (6) Puud kõigutavad end tuules.
- (7) Sügisene mets ehib end kaskede kulla ja haaba-de purpuriga.
- (8) Kirikutorn sirutab end kõrgele päikese poole.
- (9) Lauake, kata endi!

3.2. Nagu refleksiivse asendusvormi puhul, nii tuleb ka r e t s i p r o o k s e asendusvormi kasutamisel arvestada tunnusjoonte paari $[\pm elus]$, mis sisaldub elementaarlause verbi laiendite x ja y semantilises kirjes.

Pinnalisel vaatlusel näib, et retsiprookne pronominalisatsioon toimub nii juhul, kui verbi laiendite semantilisest kirjes on tunnus [+elus], näit.

(10) Poisid lähenevad üksteisele.

kui ka sel juhul, kui laiendite semantilises kirjes on tunnus [-elus], näit.

(11) Laevad lähenevad üksteisele.

Lähemal vaatlusel selgub aga, et olukord on keerulisem kui refleksiivse pronominalisatsiooni puhul.

Elementaarlause üldist skeemi tunnusoonte paari [+elus] seisukohalt võiks kujutada järgmiselt: x [+elus] v y [+elus]. Selle realiseerumiseks on üheksa võimalust, kusjuures igale võimalusele vastab teatud rühm verbe:

- (12) x[+elus]v y [+elus], näit. keetma (kellelegi)
- (13) x[-elus]v y [-elus], näit. ristuma (millegagi)
- (14) x[-elus]v y [+elus], näit. sobima (kellelegi)
- (15) x[+elus]v y [-elus], näit. valama (midagi)
- (16) x[[±]elus]v y [[±]elus], näit. eemalduma (kellestki, millestki)
- (17) x[+elus]v y [[±]elus], näit. armastama (kedagi, midagi)
- (18) x[-elus]v y [[±]elus], näit. seostuma (kellegagi, millegagi)
- (19) x[[±]elus]v y [+elus], näit. hirmutama (kedagi)
- (20) x[[±]elus] v y[-elus], näit. eitama (midagi)

Et pronominalisatsioon saaks toimuda, peavad x ja y tähistama identseid referente. See on aga võimalik ainult sel juhul, kui x-i ja y-i semantilises kirjes on sama tunnus. Järelikult on variantides (14) ja (15) retsiprookne pronominalisatsioon välistatud, kuna x ja y on neis varustatud erinevate tunnustega, näit.

(21) ⁺Need kleidid sobivad teineteisele.

(22) ⁺Jaan ja Jüri valavad teineteist.

Variantides (12), (13), (16), (17) ja (18) on retsiprookne

pronominalisatsioon alati võimalik, näit.

- (23) Jaan ja Jüri keedavad hommikuti teineteisele kohvi.
- (24) Teed ristuvad teineteisega.
- (25) Laevad eemalduvad üksteisest.
Poisid eemalduvad üksteisest.
- (26) Jüri ja Mari armastavad teineteist.
- (27) Need probleemid seostuvad üksteisega väga tihedalt.

Variantides (19) ja (20) on retsiprookne pronominalisatsioon võimalik sel juhul, kui lähtevormiks (x) valitakse noomenifraas, mille semantilises kirjes on sama tunnus, mis esineb y-i kirjes. Niisiis variandis (19) peab lähtevorm tähistama elusat referenti, näit.

- (28) Ants ja Peeter hirmutasid teineteist oma välimusega.

variandis (20) saab lähtevormiks olla noomenifraas, mis tähistab elutut referenti, näit.

- (29) Seeme ja taim eitavad teineteist.

Vastasel korral ei ole pronominalisatsioon võimalik:

- (30) ⁺Tumedad pilved hirmutasid üksteist.
- (31) ⁺Jaan ja Jüri eitavad teineteist.

3.3. P o s s e s s i i v s u s t väljendava pronomeni lähtevorm võib tähistada nii elusolendit kui ka elutut objekti või nähtust:

- (32) Peeter oli kaotanud oma sullepea.
- (33) Päikeseloojask võlus meid oma iluga.
- (34) Sõbrad armastavad Peetrit tema otsekohesuse pärast.
- (35) Lõpuks nägime lossi tema täielikus ilus.
- (36) Vestlesin Peetriga tema uuest tuttavast.
- (37) Viktorilini õnnestumine sõltub tema organiseerijate vaimukusest.

Possessiivsust väljendava retsiprookpronoomeni lätevorm tähistab tavaliselt küll elusolendeid, näit.

(38) Lapsed võtavad kergesti omaks üksteise vaateid ja harjumusi.

(39) Jaan ja Peeter väldivad teineteise tuttavaid.

kuid ka elutu lätevormi puhul on retsiprookpronoomenite kasutamine võimalik, kuigi vaid piiratud alal. Selliseid lauseid kohtab igapäevases kõnekeeles harva, põhiliselt esineb neid teadusekeeles, näit.

(40) Käopäkk ja tamm kasutavad teineteise mahlu.

(41) a ja b tugevdavad teineteise toimet.

(42) a-d ja b-d rikub teineteise lähedus.

(43) a ja b omadused tühistavad teineteise mõju.

Ka possessiivsust väljendava pronoomeni põhisõna võib tähistada nii elusat kui ka elutut omandit. Vrd.

(44) a. Peeter võttis oma raamatu.

b. Peeter külastas oma õde.

(45) a. Andsin Peetrile tema raamatu.

b. Küsisin Peetrilt andmeid tema õe kohta.

(46) a. Jürile ja Marile meeldivad teineteise silmad.

b. Jürile ja Marile meeldivad teineteise vanemad.

Verbi laiendite semantilises kirjes sisalduv tunnusjoonte paar [⁺elus] ei ole possessiivse pronominalisatsiooni puhul oluline seetõttu, et omanikku tähistav pronoomen ei sõltu otseselt verbist nagu refleksiiv- ja retsiprookpronoomenid, vaid laiendab verbist sõltuvat noomenifraasi, olles seega teise astme laiend. Possessiivsust väljendavate pronoomenite kasutamise võimalikkus sõltub omandussuhete võimalikkusest elementaarlause kahe noomenifraasi vahel.

4. S i t u a t s i o o n i l i s e d t i n g i m u s e d

4.0. Pronominalisatsioonitingimused elementaarlauses on tihedalt seotud tegevussituatsiooniga, mida vastav elementaarlause kirjeldab. Kõigi lausesisese pronominalisatsiooni alaliikide käsitlemisel tuleb arvestada samu situatsioonikomponente - referentide hulka tegevussituatsioonis ja verbiga väljendatud tegevuse suunda. Kuid iga pronominalisatsiooniliigi puhul kerkivad esile erinevad probleemid. Seetõttu vaatleme järgnevas eraldi refleksiivset, retsiprookset ja possessiivset pronominalisatsiooni.

4.1. Nagu teame, saab r e f l e k s i i v n e pronominalisatsioon toimuda juhul, kui elementaarlause süvastruktuuris on kaks noomenifraasi, mis tähistavad sama referenti. Teine noomenifraas asendatakse pronominalisatsioonitransformatsiooni teel refleksiivpronoomeniga. Referendid on identsed aga siis, kui verbi laiendid, mis neid referente võivad tähistada, sisaldavad oma semantilises kirjes tunnust [+elus].

Sellest kitsendusest üksi ei piisa. Kuigi verb äratama nõuab elusat subjekti ja elusat objekti, ei ole objekti pronominaliseerumine võimalik:

(1) *Tüdruk äratas end kell viis.

4.1.1. Väga oluline on situatsioon, mida verb tähistab. Sellepärast tuleb refleksiivse pronominalisatsiooni võimalikkuse määramisel arvestada verbiga väljendatud tegevuse suunda ja referentide hulka antud tegevussituatsioonis. Peale selle on vaja tähelepanu osutada ka verbi reksioonistruktuurile: kohtade hulgale verbi reksioonistruktuuris, sest sellest sõltub võimalike referentide hulk vastava suuna puhul. Suuna $a \rightarrow a$ korral on referentide hulk tegevussituatsioonis ühe võrra väiksem referente tähistavate kohtade hulgast verbi reksioonistruktuuris, kuna üht

referenti tähistatakse kaks korda: $x = a$ ja $y = a$. Suuna $a \rightarrow b$ korral aga on referentide hulk tegevussituatsioonis võrdne kohtade hulgaga verbi reksioonistruktuuris, mis üldse võivad referente tähistada: $x = a$ ja $y = b$. Refleksiivne pronominalisatsioon toimub elementaarlauses, mille öeldisverb väljendab tegevust suunaga $a \rightarrow a$. Ainult sel juhul on võimalik, et elementaarlauses on kaks koreferentset noomenifraasi.

Niisiis on refleksiivne pronominalisatsioon võimalik niisuguste verbidega nagu kammima, mürgitama, pesema, riietama, uputama; lubama, nõudma, tahtma; uskuma jt., näit.

- (2) Peeter mürgitas enda gaasiga.
- (3) Peeter peseb ennast külma veega.
- (4) Peeter lubab endale liiga palju.
- (5) Peeter usub endasse.

Teiselt poolt sellised verbid nagu (kedagi) alistama, hülgama, mõrvama, vältima, (kellelegi) loovutama, pärandama, tagastama, teatama; (kellestki) põlvnema, sündima jne., mis kõik väljendavad tegevust suunaga $a \rightarrow b$, ei võimalda refleksiivset pronominalisatsiooni, kuna puuduvad koreferentsed noomenifraasid, näit.

- (6) ⁺Peeter väldib ennast.
- (7) ⁺Peeter hülgas enda.
- (8) ⁺Peeter pärandas endale maja.
- (9) ⁺Peeter põlvneb endast.

4.1.2. Verbiga väljendatud tegevuse suund on teatud määral seotud vastava verbi reksioonistruktuuri tüübiga. Kuna eesti keele verbide kohta puudub seni veel reksioonisõnastik, siis ei ole võimalik siinjuures arvestada kõiki reksioonistruktuuri tüüpe. Lõplikke järeldusi ei saa seetõttu teha, kuid mõned üldised seaduspärasused on võimalik esile tuua ka sellise pinnalise käsitluse põhjal.

4.1.2.1. Objekti refleksiivne pronominalisatsioon toimub verbide juures, mille subjekti ja objekti semanti-

lises kirjes on tunnus [+elus] ja mis väljendavad tegevust suunaga $a \rightarrow a$. Sellised verbid on alandama, joo-
nistama, kindlustama, kraadima, kuivatama, mürgitama, nihutama, päästma, sundima, taltsutama, tapma, toibutama,
uputama, õigustama, ületama jt., näit.

(10) Peeter taltsutab ennast väga harva.

(11) Tüdruk nihutas end mulle lähemale.

(12) Kunstnik joonistab ennast peegli ees.

(13) Poiss sunnib end tööle.

Kui verbi laiendeid iseloomustab küll tunnus [+elus], kuid verbiga väljendatud tegevus on suunatud tegutsevast referendist väljapoole (suund $a \rightarrow b$), on refleksiivne pronominalisatsioon välistatud (vt. näited (1), (6) - (9)). See, et objektireferent (=objektiga tähistatud referent) ei saa tegutseva referendiga identne olla, on tingitud tegevuse ja objektireferendi vahekorra-
st. Seda vahekorda iseloomustab sel juhul:

1) objektireferendi passiivsus tegevuse suhtes selliste verbide puhul nagu embama, imetama, kandma, külastama, sängitama, sünnitama, talutama, vältima jne.

2) tegevuse toimumine vastu objektireferendi tahtmist, näit. alistama, ennetama, hülgama, kaetama, mõrvama, pagendama, peletama, riisuma, salvama, tagandama, tallama, vahistama, värbama jne.

On verbe, mille aluseks olev tegevussituatsioon eeldab küll erinevaid referente (s. t. suunda $a \rightarrow b$), kuid subjekti või objekti rõhutamise korral determinatiivpro-
noomeniga ise või adverbiga ainult on siiski võimalik ka referentide identsus, näit.

(14) a. Ma õpetan Peetrit.

b. ⁺Ma õpetan ennast.

c. Ma õpetan ennast ise.

Niisugused verbid on näiteks esindama, hooldama, hābenema.

hävutama, kartma, keelama, käskima, naerma, paljastama,
petma, söötma, teenima, tänama, uskuma, võõrastama, õpe-
tama jt., näit.

- (15) Vahel võõrastas Peeter iseennastki.
- (16) Ma käsin ja keelan end ise.
- (17) Ma esindan ainult iseennast.
- (18) Peeter paljastas iseenda.
- (19) Seekord tänan ma küll ainult iseennast.
- (20) Kas sa ise ka ennast usud?

Eraldi tuleks käsitleda veel üht võimalust reflek-
siivobjekti kasutamiseks verbide puhul, millega väljenda-
tud tegevus on suunatud tegutsevast referendist väljapoo-
le (suund $a \rightarrow b$). Verbidel nagu heidutama, häbistama,
häämastama, innustama, kahjustama, kohutama, kurvastama,
solvama, vaimustama, vihaastama, üllatama jt. on peale ob-
jekti veel laiend, mis vastab küsimusele millega? või mil
viisil? Niisuguse verbiga lausetes on refleksiivne pronomi-
nalisatsioon võimalik ainult sel juhul, kui on ühtlasi väl-
ja toodud, millega üllatatakse, kohutatakse, kahjustatakse,
se, heidutatakse jne. Vrd.

- (21) a. Peeter üllatas Jaani.
b. ⁺Peeter üllatas ennast.
c. Peeter üllatas oma käitumisega ennastki.
- (22) Sa häbistad end sellega.
- (23) Peeter oli end millegagi vihanud.

4.1.2.2. Adverbiaalki refleksiivset pronominalisat-
siooni lubavad verbid, mis nõuavad subjekti ja sihitis-
määrust tunnusega [+elus] ning väljendavad tegevust suu-
naga $a \rightarrow a$.

Kahekohalised verbid väljendavad üldiselt tegevust
suunaga $a \rightarrow b$ ja välistavad seega refleksiivse pronomi-
nalisatsiooni võimaluse. Niisiis erinema, pärinema (kel-
lestki), viipama (kellelegi), jõudma (kellenigi), kohtuma
(kellegagi), igatsema (kellegi järele), käratama (kelle-

gi peale) jne., mitte +erinema, värinema (endast), lähene-
ma, viipama (endale) jne. Ainult üksikute verbidega on vôi-
malik refleksiivadverbialaali kasutamine ja sedagi tavaliselt
vaid siis, kui adverbialaal on rõhutatud, näit.

(24) Peeter jääb igas olukorras iseendaks.

(25) Endasse suhtub ta hästi.

(26) Seekord esines Peeter iseendana.

(27) Ma sõltun ainult iseendast.

(28) Peeter ei halasta iseendalegi.

(29) Peeter võitleb sageli iseendaga.

(30) Peeter tegeleb ainult iseendaga.

(31) Hoolitse enda eest paremini.

(32) Sa vastutad eelkõige iseenda ees.

Kolmekohaliste verbidega väljendatud tegevusest võib osa võtta kas kaks või kolm referenti. See sõltub konkreet-
sest verbist. Kui kolmekohalise verbiga väljendatud tegevu-
sest võtab osa kaks referenti, on tegemist suunaga $a \rightarrow a$
ja refleksiivse pronominalisatsiooni toimumine on võimalik,
kuna kaks noomenifraasi on sel juhul koreferentsed. Selli-
sed on näiteks verbid (endas midagi) avastama, hindama,
kasvatama, leidma, lämmatama, vihkama jt., (endale midagi)
ehitama, kuduma, soojendama, õmblema, ihaldama, nõudma,
ostma, tellima, leidma, andestama, lubama, sisendama jt.,
(kedagi endaga) harjutama, seostama, võrdlema jt., (keda-
gi enda ümber) koondama, (kedagi enda asemele) panema, (ke-
dagi enda poole) meelitama jt., näit.

(33) Peeter kasvatab endas vastupidavust.

(34) Inimesed avastavad endas alati midagi uut.

(35) Mari õmbleb endale uut kleiti.

(36) Peeter ihaldab endale autot.

(37) Peeter leiab endale igal pool sõpru.

(38) Peeter ei andesta endale kunagi neid sõnu.

(39) Peeter võrdleb alati kõiki endaga.

(40) Peeter koondas enda ümber kõige agaramad poi-
sid.

Teiselt poolt on kolmekohaliste verbide hulgas palju ka selliseid, millega väljendatud tegevus eeldab kolme referendi osavõttu. Niisuguste verbidega elementaarlause-tes on pronominalisatsioon välistatud, kuna kõik noomeni-fraasid tähistavad erinevaid referente. Sellised on näi-teks verbid (kellelegi midagi) loovutama, tagastama, tea-
tama, ulatama, (kellelegi kedagi) esitlema, tutvustama,
(kedagi kellegagi) asendama, (kellegi eest midagi) varja-
ma, kaitsma jt. Mitte + (endale midagi) loovutama, tagas-
tama... Mõne sellise verbi puhul võib pronominalisatsioon
siiski kõne alla tulla, kuid ainult juhul, kui refleksiiv-
adverbiaal on rõhutatud, näit.

(41) Peeter jutustab endale ise muinasjuttu.

(42) Peeter lausub iseendale paar julgustavat sõna.

4.2. R e t s i p r o o k n e p r o n o m i n a l i s a t s i o o n toimub teatavasti juhul, kui verbi laiend-
did x ja y sisaldavad oma semantilises kirjes üht ja
sama tunnust tunnusjoonte paarist [$\pm$ elus]. Sellest kitsen-
dusest üksi ei piisa. See on vaid eeltingimuseks. Nagu ref-
leksiivse pronominalisatsiooni puhul, nii tuleb ka retsip-
rookse pronominalisatsiooni puhul lähtuda põhiliselt te-
gevussituatsioonist, mida vastav lause kirjeldab.

4.2.1. Kui refleksiivse pronominalisatsiooni võimalik-
kuse määrab referentide hulk tegevussituatsioonis ja tege-
vuse suund, kusjuures arvesse tuleb ka verbi rektsiooni-
struktuuritüübist tulenev kohtade hulk, mis üldse võivad
referente tähistada, siis retsiprookse pronominalisatsioo-
ni määrab üksnes verbiga väljendatud tegevuse suund.

Retsiprookne pronominalisatsioon on võimalik verbide-
ga, mis väljendavad vastastikust tegevust, s. o. tegevust,
mille referendid on samaaegselt nii tegevuse subjektid kui
ka tegevuse objektid. Referentide hulk tegevussituatsioo-
nis ei sõltu otseselt verbist, vaid kontekstist. Ainus tün-
gimus on, et referentide hulk oleks vähemalt kaks. Ühe re-

ferendiga lause väljendab kas suunamata tegevust (kui verb on ühekohaline) või tegutsevale referendile tagasisuunatud tegevust (kui verb on kahekohaline).

4.2.2. Eesti keele normatiivses grammatikas kasutatakse erineva referentide hulga tähistamiseks erinevaid pronoomeneid: kahe referendi puhul teineteist, näit.

(43) Jaan ja Jüri tervitavad teineteist.
kolme ja enama referendi puhul üksteist, näit.

(44) Peeter, Jaan ja Jüri tervitavad üksteist.

(45) Poisid tervitavad üksteist.

Kui loetelu asemel on mitmuslik noomenifraas, peab õige pronoomeni valimiseks olema eelnevast tekstist selge, kas tegevusest võtab osa kaks referenti või rohkem, näit.

(46) Jüri sai eile oma sõbraga kokku. Poisid ei olnud teineteist kaua näinud. (poisid = Jüri ja sõber)

(47) Jüri sai eile oma sõpradega kokku. Poisid ei olnud üksteist kaua näinud. (poisid = Jüri ja sõbrad)

Lauses (46) tähistab poisid kaht referenti, lauses (47) aga mitut referenti.

J. Aavik (1936:200) peab vahetegemist nende kahe pronoomeni vahel tarbetuks, rahvakeele seisukohalt isegikunstlikuks. Ilmselt on see seisukoht ka õigustatud: referentide hulk on eelnevalt teada ja informatsioon, mida retsip-rookpronoomen selle kohta annab, muutub ülearuseks.

4.2.3. Kui refleksiivse pronominalisatsiooni puhul oletatakse, et süvastruktuuris on tegemist referentide lihtsa kordumisega, siis retsiprookse pronominalisatsiooni puhul tajume referentide vahel teistsugust seost. Lausele

(48) Jaan ja Jüri tervitavad teineteist.

ei ole aluseks lause

(49) Jaani ja Jüri tervitavad Jaani ja Jürit.

vaid pigem lausete paar

(50) Jaan tervitab Jürit. }
Jüri tervitab Jaani. }

Toetudes Lees'ile ja Klima'le (1963:26-29) väidame, et retsiprooksete lausete aluseks süvastruktuuris on lähtestruktuuride rühm, kusjuures kõigis neis korduvad samad referendid. Iga lähtestruktuur üksikuna väljendab ühepoolset tegevust, nimelt tegevust suunaga $a \rightarrow b$. a tähistab terves lähtestruktuuride rühmas kordamööda kõiki referente ja seetõttu on lähtestruktuuride hulk süvastruktuuris niisama suur kui referentide hulk vastavas tegevussituatsioonis. Näiteks lausega (48) väljendatud tegevusest võtab osa kaks referenti ja lähtestruktuure on samuti kaks. Situatsioonis, mis vastab lausele

(51) Peeter, Jaan ja Jüri tervitavad üksteist.

on tegevad kolm referenti ja ka lähtestruktuure on seega kolm:

(52) Peeter tervitab Jaani ja Jürit.
Jaan tervitab Peetrit ja Jürit.
Jüri tervitab Peetrit ja Jaani.

Kui referentide hulk on määratlemata, jääb ka lähtestruktuuride hulk umbmääraseks. Lausele

(53) Lapsed pritsisid üksteist veega.

võiks olla aluseks järgmine struktuuride rühm:

(54) Laps₁ pritsis lapsi₂ kuni i veega.
Laps₂ pritsis lapsi₁ ja 3 kuni i veega.
Laps_i pritsis lapsi₁ kuni (i-1) veega. }

Lähtestruktuuridest transformeeritakse üks vastastikust te-

gevust väljendav pindstruktuuri lause, milles lähtevorm nimetab kõik tegevusest osavõtvad referendid ja retsip-rookne asendusvorm viitab sellele, et tegevus on vastastikune.

Vastastikuse tegevuse skemaatilisel tähistamisel võtame aluseks kahe referendi vastastikuse tegevuse, mida süvastruktuuris esindab kaks lähtestruktuuri. Kummaski väljendab verb ühepoolset tegevust: $\begin{Bmatrix} a \rightarrow b \\ b \rightarrow a \end{Bmatrix}$. Nagu näeme, jäävad teises lähtestruktuuris püsima samad referendid, muutub vaid suund nende vahel. Kahe lähteskeemi ühendamisel saamegi skeemi vastastikuse tegevuse väljendamiseks: $a \leftrightarrow b$, mida võib kasutada ka mitme referendi puhul, sest referentide hulk ei sõltu ju verbist ja seos referentide vahel on ka mitme referendi puhul põhimõtteliselt sama-sugune.

4.2.4. Omaette probleem tekib situatsioonianalüüsi juures mitmusliku noomenifraasiga: kas see tähistab üht või mitut referenti. Vrd.

(55) Lapsed vaatasid end peeglist. ($a \rightarrow a$)

(56) Lapsed vaatasid õpetaja poole. ($a \rightarrow b$)

(57) Lapsed vaatasid üksteise poole. ($a \leftrightarrow b$)

Kõik kolm lauset väljendavad erineva suunaga tegevust. Nagu teame, nõuavad tegevuse suunad $a \rightarrow b$ ja $a \leftrightarrow b$ vähemalt kahe referendi osavõttu tegevusest, suund $a \rightarrow a$ on aga kahekohalise verbi puhul võimalik ainult siis, kui tegevusest võtab osa vaid üks referent. Kõigis toodud lausetes on subjektiks aga üks ja seesama noomen lapsed. Järelikult saab mitmuslikus noomenifraasis eristada mitut referenti ainult vastastikuse tegevuse korral, kui süvastruktuuris on mitu lähtestruktuuri ja iga referent eraldi on ühes lähtestruktuuris tegutsevaks referendiks. Kui tegevus on ühepoolne, ei lahuta'sa mitmuslikku subjekti erinevateks referentideks: see kujutab endast üht mitmusliku referenti. Süvastruktuuris eeldame sel juhul üht lähte-

struktuuri, kus a tähistab kollektiivset tegutsejat.

4.2.5. Retsiprookne pronominalisatsioon on niisiis võimalik elementaarlausetes, mille öeldisverb väljendab tegevust suunaga $a \leftrightarrow b$.

4.2.5.1. Retsiprookne objekt esineb verbidega nagu hoidma, huvitama, iseloomustama, kallistama, lööma, nägema, petma, põlgama, rikkuma, solvama, süüdistama, tundma, vajama jt., näit.

(58) Jaan ja Jüri tunnevad teineteist juba ammu.

(59) Õpilased süüdistasid üksteist ülekohtuselt.

4.2.5.2. Retsiprookse adverbialli esinemus sõltub teatud määral vastava verbi rektsioonistruktuurist, sellest, millises käandes adverbialli verb nõuab. Kõige tavalisem on kohakäandeline retsiprookadverbiall. See seostub verbidega nagu (teineteisesse~üksteisesse) armuma, kiinduma, uskuma jt. (teineteises~üksteises) eksima, kahtlema, pettuma jt. (teineteisest~üksteisest) arvama, eemalduma, erinema, hoolima, joobuma, olenema, rääkima, sõltuma, unistama, vabanema, võõrduma jt., näit.

(60) Lapsed suhtuvad üksteisesse hästi.

(61) Jaan ja Jüri on teineteises pettunud.

(62) Kristallid erinevad üksteisest värvi ja kuju poolest.

(teineteisele~üksteisele) andestama, andma, helistama, kuuluma, lootma, mõjuma, müüma, pakkuma, soovima, töötama, võlgnema, üttelema jt. (teineteisel~üksteisel) silma peal hoidma jt. (teineteiselt~üksteiselt) küsima, laenama, nõudma, pärima, tahtma jt., näit.

(63) Ma ja isa soovisid teineteisele õnne.

(64) Linnud haaravad üksteiselt paremaid palasid.

Terminatiivis tuleb retsiprookadverbiall esile mõnede liikumisverbide juures: jooksma, jõudma, minema, sõudma, ujuma jt., näit.

(65) Jaan ja Jüri jõudsid lõpuks teineteiseni.

Abessiivis on retsiprookadverbiaal elementaarlauses väga harva, näit.

(66) Jüri ja Mari saavad läbi ka teineteiseta.

Translatiivis ja essiivis retsiprookadverbiaali on raske leida. Komitatiivne retsiprookadverbiaal on üsna tavaline, sest see kääne just rõhutabki retsiprooksust verbide juures. Kaasaütlevas käändes retsiprookadverbiaal esineb verbidega nagu abielluma, arvestama, harjuma, hullama, jutlema, kihluma, kohanema, kohtuma, korrutama, kurameerima, lepitama, lööpima, maadlema, põimuma, seostama, seostuma, sobima, sõbrustama, tantsima, tutvuma, tülitsema, vaidlema, voistlema, ühendama jt., näit.

(67) Lapsed hullasid üksteisega terve õhtu.

(68) Korrutage need arvud teineteisega.

(69) Jaan ja Jüri maadlevad teineteisega.

(70) Jüri ja Mari tutvusid teineteisega aasta tagasi.

Eespool oli juttu retsiprookpronoomenist kaassõnaühendis koha-, aja- ja viisimääruse funktsioonis (2.2.). Tavalisem on aga retsiprookpronoomenit sisaldav kaassõnaühend sihitismäärusena. See laiendab verbe nagu (teineteise ~ üksteise ees) edvistama, kavaldama, kelkima, lipitsema, taanduma, teesklema jt. (teineteise ~ üksteise eest) hoolitsema, otsustama, varjama jt. (teineteise ~ üksteise järel) küsima, pärima, õhkama jt. (teineteise ~ üksteise külge) klammerduma, liimima jt. (teineteise ~ üksteise peale) ajama, halastama, kaebama, raiskama jt. (teineteise ~ üksteise poole) vaatama, õhkama jt. (teineteise ~ üksteise üle) imestama, irvitama, juurdlema, naerma jt., näit.

(71) Jaan ja Jüri hooplevad teineteise ees oma vägitegudega.

(72) Inimesed ei otsusta midagi üksteise eest.

(73) Halastage ometi üksteise peale.

4.2.6. Verbid, mis väljendavad tegevust suunaga $a \rightarrow a$, välistavad retsiprookse pronominalisatsiooni võimaluse, näit. (ennast) painutama, põrutama, venitama; (endale) haarama, ihkama, röövima; (endas) kätkema, sisaldama; (enda ümber) koondama jt.:

(74) ⁺Jaan ja Jüri pöörduvad teineteisesse.

(75) ⁺Lapsed ihkavad üksteisele nukku.

Samuti välistavad retsiprookse pronominalisatsiooni võimaluse verbid, mis väljendavad tegevust suunaga $a \rightarrow b$, näit. (kedagi) imetama, laulatama, sünnitama, vahistama, äratama; (kellelegi) eelistama, pärandama, (kelleltki) kerjama, mänguma; (kellestki) pärinema, põlvnema, võrsuma jt.:

(76) ⁺Jaan ja Jüri äratavad teineteist.

(77) ⁺Isa ja poeg pärandavad teineteisele maja.

(78) ⁺Ahv ja inimene põlvnevad teineteisest.

4.3. Possessiivne pronominalisatsioon toimub teatavasti juhul, kui atribuudi positsioonis olev noomenifraas kordab mingit noomenifraasi samas elementaarlauses. Atributiivne noomenifraas asendatakse possessiivsust väljendava pronoomeniga.

4.3.1. Kuigi possessiivse pronominalisatsiooni puhul ei ole oluline verbi laiendite semantilises kirjes sisalduv tunnusoonte paar [⁺elus], kehtivad ka siin mõningad kitsendused, mis tulenevad elementaarlause aluseks olevast situatsioonist. Arvesse tulevad samad situatsioonikomponendid mis refleksiivse ja retsiprookse pronominalisatsiooni juures, nimelt tegevuse suund ja referentide hulk antud tegevussituatsioonis. Kui verbi laiendite pronominalisatsiooni puhul võisime lähtuda tegevussituatsioonist, mida iseloomustab ainult öeldisverb, siis possessiivse pronominalisatsiooni juures tuleb arvestada tegevussituatsiooniga, mille annab edasi öeldisverb koos pronoomeni põhi-

sõnaga, s. t. noomenifraasiga, mis tähistab omandit.

Ka sel juhul on võimalik eristada kolme erinevat tegevuse suunda:

1) $a \rightarrow a$, suund, mille puhul tegutsev referent teeb midagi talle endale kuuluva omandiga, näit.

(79) Peeter langetas oma pea.

(80) Peeter rääkis oma õest.

(81) Peeter näitab oma iseloomu.

2) $a \rightarrow b$, suund, mille puhul tegutsev referent teeb midagi mingile teisele referendile kuuluva omandiga, näit.

(82) Peeter tassib Jaani raamatuid.

(83) Koer hammustas Peetri kätt.

(84) Peeter annab Jaanile tema raamatud.

(85) Jüri armastab Marit tema ilusate silmade pärast.

(Pronominalisatsiooni võimalikkus selle suuna juures sõltub sellest, kas atribuudi funktsioonis olev noomenifraas kordab mingit noomenifraasi samas elementaarlauses või mitte.)

3) $a \leftrightarrow b$, suund, mille puhul kaks (või mitu) referenti teevad vastastikku midagi teineteisele (või üksteisele) kuuluva omandi(te)ga, näit.

(86) Jaan ja Jüri on harjunud teineteise veidrustega.

(87) Jaani ja Jürit ärritab teineteise käitumine.

(88) Poistele meeldivad üksteise naljad.

4.3.2. Kõik possessiivse pronominalisatsiooni puhul arvesse tulevad pronoomenid on seotud kindlate tegevussuundadega.

Possessiivpronoomenit oma kasutatakse juhul, kui elementaarlause öeldisverb koos omandit tähistava noomenifraasiga väljendab tegevust suunaga $a \rightarrow a$, näit. laused (79) - (81). See suund eeldab lähtevormina subjekti, ja possessiivpronoomeni lähtevormiks saabki olla ainult subjekt.

Kui verb koos omandit tähistava noomenifraasiga väljendab tegevust suunaga $a \rightarrow b$, ei ole possessiivpronoomeni oma

kasutamine võimalik, näit.

(89) ⁺Peeter opereerib oma südant.

(90) ⁺Koer hammustas oma nina.

(91) ⁺Peeter vihkab Jaani oma halva iseloomu pärast.

(92) ⁺Peeter röövis minult oma kella.

Lausetes (89) ja (90) on possessiivne pronominalisatsioon välistatud, sest omanikku, kelle või mille omandile subjekti tegevus on suunatud, pole üldse nimetatud. Pronominalisatsioon võib toimuda lausetes (91) ja (92), kus on esile toodud omanik, kellele vastav omand kuulub. Et aga pronoomeni lähtevorm nendes lausetes on objekti või adverbiaali funktsioonis, saab kasutada ainult personaalpronoomeneid:

(93) Peeter vihkab Jaani tema halva iseloomu pärast.

(94) Peeter röövis minult minu kella.

Seega tegutsev referent teeb midagi mingile teisele referendile kuuluva omandiga. Sellele vastabki tegevuse suund $a \rightarrow b$. Nagu näeme, saab lausetes, mis väljendavad tegevust suunaga $a \rightarrow b$, toimuda possessiivne pronominalisatsioon sel juhul, kui on esitatud vähemalt kaks potentsiaalset omanikku, näit.

(95) Peeter ulatas Jaani tema raamatu.

Tegevuse suund $a \rightarrow a$ nõuab ka sellistes lausetes muidugi possessiivpronoomeni oma kasutamist:

(96) Peeter ulatas Jaanile oma raamatu.

Retsiprookpronoomeneid kasutatakse juhul, kui öeldisverb koos omandit tähistava noomenifraasiga väljendab tegevust suunaga $a \leftrightarrow b$. Selle suuna puhul on vajalik vähemalt kahe omanikuks oleva referendi osavõtt tegevussituatsioonist. Et tegevus saaks olla vastastikune, peab kõigile referentidele kuuluma sama omand. Iga omanik teeb midagi teiste referentide omandi(te)ga. Nii on lause

(97) Peeter ja Jaan imetlevad teineteise uusi riideid.

aluseks süvastruktuuris lähtestruktuuride paar, mis vastab lausete paarile

- (98) Peeter imetleb Jaani uusi riideid. }
Jaani imetleb Peetri uusi riideid. }

Riided on siin omand, mis on olemas mõlemal omanikul.

4.3.3. Pronoomenite teineteise või üksteise kasutamise tingimused on analoogilised tingimustega, mis kehtivad retsiprookse pronominalisatsiooni puhul. Analooiliselt lahendub ka probleem, kas mitmuslik noomenifraas tähistab üht mitmuslikku referenti või mitut erinevat referenti. Vrd.

- (99) Poisid imetlevad üksteise uusi riideid.

- (100) Poisid imetlevad oma uusi riideid.

Ka suuna $a \rightarrow b$ puhul tähistab mitmuslik noomenifraas üht mitmuslikku omanikku ning süvastruktuuris on aluseks üks lausestruktuur:

- (101) Ema andis poistele kätte poiste uued riided.
 $\rightarrow$ Ema andis poistele kätte nende uued riided.

4.3.4. Nagu nägime, ei ole possessiivse pronominalisatsiooni puhul oluline mitte üldiste referentide hulk tegevussituatsioonis, vaid omanikke tähistavate noomenifraaside hulk. Tegevuse suundade $a \rightarrow a$ ja $a \rightarrow b$ puhul toimub pronominalisatsioon, kui omanike hulk tegevussituatsioonis on ühe võrra väiksem kui omanikke tähistavate noomenifraaside hulk. Tegevuse suund $a \leftrightarrow b$ nõuab kahe või enama omaniku olemasolu tegevussituatsioonis. Omanikku märkiv noomenifraas tähistab sel juhul mitut referenti.

4.4. Verbi ja noomeni laiendite pronominalisatsioonil on mitmeid kokkupuutepunkte: mõlemal juhul on tegemist samade tegevussuundadega ning kohati kattuvad ka kasutatavad pronomenenid. Ülevaate pronominalisatsiooni liigi, tegevu-

se suuna ja kasutatavate pronoomenite seostest annab järgnev tabel. Tegevuse suuna $a \leftrightarrow b$ puhul kasutatakse nii verbi kui noomeni pronominalisatsioonil samu pronoomeneid. Sisuliselt on samad ka tegevuse suuna $a \rightarrow a$ puhul kasutatavad pronoomenid. See, et verbi laiendina kasutatakse refleksiivpronoomenit ja noomeni laiendina possessiivpronoomenit, on kokkuleppeline. Kasutamistingimused on neil ühised (selle kohta vt. lähemalt Viks 1972).

Pronominalisatsiooni liik	Tegevuse suund	Kasutatav pronoomen	Lähtevormi funktsioon lauses	Asendusvormi funktsioon lauses
Refleksiivne pronominalisatsioon	$a \rightarrow a$	refleksiiv-pronoomen	subjekt	objekt adverbiaal
Retsiprookne pronominalisatsioon	$a \leftrightarrow b$	retsiprook-pronoomenid	subjekt objekt	objekt adverbiaal
Possessiivne pronominalisatsioon	$a \rightarrow a$	possessiiv-pronoomen	subjekt	atribuut
	$a \rightarrow b$	personaal-pronoomenid	objekt adverbiaal atribuut	atribuut
	$a \leftrightarrow b$	retsiprook-pronoomenid	subjekt objekt adverbiaal atribuut	atribuut

K i r j a n d u s

- A a v i k , J. 1936, Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika, Tartu.
- A h m a n o v a , O.S. 1969 - O.C. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, Москва.
- B l o o m f i e l d , L. 1968 - Л. Блумфилд, Язык, Москва.
- D e z s ó , L. 1965, A főnévi csoport. - Általános nyelvészeti tanulmányok VI, Budapest.
- Eesti keele grammatika II (=EKG) 1965. Morfoloogia. Arvja asesõna, TRÜ rotaprint, Tartu.
- J e s p e r s e n , O. 1958 - O. Есперсен, Философия грамматики, Москва.
- K a r t t u n e n , L. 1969₁, Discourse Referents. - International Conference on Computational Linguistics, Coling.
- K a r t t u n e n , L. 1969₂, Problems of Reference in Syntax, Indiana University.
- L e e s , R.B., K l i m a , E.S. 1963, Rules for English Pronominalization. - Language 39, nr. 1.
- M a i t i n s k a j a , K.E. 1969 - К.Е. Майтинская, Местоимения в языках разных систем, Москва.
- M u r õ g i n a , Z.M. 1970 - З.М. Мурыгина, Семантическая структура спрягаемых форм русского глагола, Изд. Московского университета.

- N o r e e n , A. , P o l l a k , H.W. 1923, Einführung in die wissenschaftliche Betrachtung der Grammatik, Halle (Saale).
- P a l m e o s , P. 1964, Asesõnade enese, enda ja oma kasutamiseest. - Keel ja Kirjandus, nr. 5.
- P o s t a l , P.M. 1970, On Coreferential Complement Subject Deletion. - Linguistic Inquiry, Vol I, nr. 4.
- R a j a n d i , H. 1966, Arutlusi eesti impersonaali üle. - Keel ja Kirjandus, nr. 9, 10.
- R ä t s e p , H. 1972, Eesti keele lihtlausemallide uurimise metoodikast. - Keel ja struktuur 6, Tartu.
- R ä t s e p , H. 1970, Government Structure Types of the Verb and Situation Analysis. - Generatiivse grammatika grupi aastakoosolek. Teesid, Tartu.
- S e v b o , I.P. 1966 - И.П. Севбо, Об изучении структуры связного текста. - Лингвистические исследования по общей и славянской типологии, Москва.
- S t e i n i t z , R. 1968, Nominale Pro-Formen. - Arbeitsstelle Strukturelle Grammatik, Bericht Nr. 2, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin.
- V a l g m a , J., R e m m e l , N. 1968, Eesti keele grammatika. Käsiraamat, Tallinn.
- V e s k i , J.V. 1958, Ortograafilisi ja morfoloogilisi eba-kohti eesti kirjakeeles. - Johannes Volde-mar Veski keelelisi töid, Tallinn.
- V i k s , Ü. 1972, Sõnast oma eesti keeles. - Keel ja struktuur 6, Tartu.
- Õ i m , H. 1971, Isiku mõistega seotud sõnarühmade semanti-

line struktuur eesti keeles. - Keele model-
leerimise probleem 4, Tartu.

VKG 1960 - Грамматика русского языка, том 1. Фонетика
и морфология, Москва.

PRONOMINALIZATION IN THE ESTONIAN ELEMENTARY SENTENCE

Ülle Viks

S u m m a r y

In the present paper we attempt to describe pronomi-
nalization in Estonian and to analyze the conditions on
which depends the possibility of pronominalization in Es-
tonian elementary sentences.

Intrasentential pronominalization can be divided in-
to reflexive, reciprocal and possessive pronominalization.

The possibility of applying intrasentential pronomi-
nalization depends on the factors that can be derived from
the sentence itself:

- 1) on the syntactical function of the underlying
form and the pronoun,
- 2) on the pair of semantic features [$\pm$ animate] con-
tained in the semantic entry of the predicate modifiers
and the subject,
- 3) on the character of the action situation described
by the elementary sentence; essential elements of the
situation are the number of referents in the action situa-
tion and the direction of the action expressed by the
verb.

AGENDI VÄLJENDAMISEST des-KONSTRUKTSIOONIGA
LAUSETES

Ellen Unspôld

1. des-konstruktsioon on adverbiaalne laiend, mille kasutamine ei sõltu verbi reksioonist, s. t. vaba laiendina võib ta laiendada mis tahes verbi. Põhilause predikaadi juurde kuuluv des-konstruktsioon väljendab sekundaarset tegevust, mis on predikaatverbi poolt väljendatud primaarse tegevusega samaaegne. Nendel kahel samaaegselt toimival tegevusel võib olla kummalgi erinev või üks ja seesama tegija e. agent. Kui mõlemal tegevusel on ühine agent, siis väljendab seda põhilause koosseisu kuuluv noomen. Kui agendid on erinevad, väljendab sekundaarse tegevuse agenti des-konstruktsiooni koosseisu kuuluv genitiivis agentadverbiaal. Sellise genitiivse agentadverbiaali kasutamine on aga grammatiliselt üsna piiratud: agentadverbiaaliga des-konstruktsioon on normaalne üksnes intransitiivsetest verbidest, näit.

- (1) Rahvatantsijad möödusid laiade seelikute kahisedes.
- (2) Päikese loojudes läks õhk jahedaks.

kuid

- (3) ⁺Ena lauldes hällilaulu jäi laps kiiresti magama.

Neil vähestel juhtudel, kus agentadverbiaal seostub des-konstruktsioonis transitiivse verbiga, ei saa viimasel olla muid laiendeid (vt. ka Unspôld 1966), näit.

- (4) Minu kuuldes ta nii ei räägi.
 (5) Sinu nähes käitub poiss kombekalt.

vrđ.

- (6) ⁺Minu kuuldes sellest oli juba liiga hilja.
 (7) ⁺Sinu nähes seda segadust poiss punastas.

2. Võib siis öelda, et des-konstruktsiooniga lauset kasutatakse eeskätt selliste situatsioonide puhul, kus kahel samaaegsel tegevusel on ühine agent. Tavaliselt väljendab seda ühist agentti põhilause subjekt:

- (8) Oksi kõrvale lükates astusid mehed edasi.

(Vrd. Mehed lükkasid oksi kõrvale. Mehed astusid edasi.)
 või subjektsõna puudumisel põhilause predikaadi vormiga edasiantud isik:

- (9) Oksi kõrvale lükates astusime edasi.

(Vrd. Lükkasime oksi kõrvale.
Astusime edasi.)

Ühist tegijat võib väljendada ka impersonaali vormis predikaat:

- (10) Oksi kõrvale lükates astuti edasi.

(Vrd. Lükati oksi kõrvale.
Astuti edasi.)

Need pole aga ainsad võimalused ühise agendi väljendamiseks põhilauses. Ühemõtteliselt mõistetavad ja seetõttu igati vastuvõetavad on ka sellised laused nagu

- (11) Moodsat muusikat kuulates hakkas vanaaisal pea valutama.

või

- (12) Moodsat muusikat kuulates hakkas vanaisa pea valutama.

milles des-konstruktsiooniga seotud tegevusagendi väljendajana vanaisa (s. t. lauses (11) agentadverbiaal ja lauses

(12) atribuut), mitte aga nende lausete grammatiline subjekt pea. Millest seesugune üldreeglist kõrvalekaldumine? Näitelausete (11) ja (12) lähemal vaatlusel hakkab silma kõigepealt subjekti pea sobimatus kuulama-verbiga, kuna aga vanaisa on selle verbi subjektiks igati sobiv. Nähtavasti tuleb arvesse verbide tähendus, täpsemalt - nende erinevad subjektivõimalused. Oluliseks diferentseerimise aluseks on siin vastandus "elus"- "elutu". Analüüsides verbide subjektivõimalusi semantiliste tunnuste paari /⁺elus/ seisukohalt, saame järgmised rühmad: *

1) verbid, mis seostuvad /+elusa/ subjektiga, näit. nägema, vaatama, kuulama, teadma, mõistma, arutlema, erutuma, heldima, armuma, uskuma, vihkama jt., tähistades sensuaalseid, emotsionaalseid, intellektuaalseid jm. üksnes elusolendile omaseid tegevusi ja seisundeid;

2) verbid, mis seostuvad /⁺elusa/ subjektiga, näit. liikuma, lähenema, kaugenema, nihkuma, vajuma, mõjuma, äraritama, häärima, saama, tooma, viima, jääma jt., olles kasutatavad nii olenditele, asjadele kui ka nähtustele omaste tegevuste ja seisundite tähistamiseks;

3) verbid, mis seostuvad ainult /-elusa/ subjektiga, näit. toimuma, korduma, kustuma, vaibuma, nirisema, suubuma, settima, käibima, laekuma, selguma, teostuma, õnnestuma, äparduma, ähmastuma, jõustuma, kajastuma, kipitama, kärbuma, lööbima, tuikama jt. Et kõneleja ei ole kunagi nende tegevuste subjekt, saab selle rühma verbidel kasutada ainult 3. pööret (selgub, teostub);

4) on verbe, mis üldse kunagi ei seostu subjektiga, näit. iiveldama, piisama, koitma, hämarduma, kahutama, müristama ('kõue'tähenduses) jt., sest nad tähistavad imper-

* Arvestatud on ainult neutraalses stiilis kasutatavaid lauseid.

sonaalseid tegevusi. Nendestki verbidest on kasutusel ainult 3. pööre (iiveldab, hämardub, müristab). Impersonaali vormid, mis eeldavad elusat tegijat, puuduvad nii selle kui ka eelmise rühma verbidel. Impersonaalsust väljendab siin personaali 3. pööre. Kahe viimase rühma verbe on nimetatud vaegpöördelisteks verbideks (Peegel 1958).

4. rühma verbid pole üldiselt des-laienditena kasutatavad. Arvesse võiks tulla sellise des-konstruktsiooni moodustamine ainult ühepöördeliselt kasutatud öeldisverbi puhul, kuid niisugustegi lausete (näit. ?Hommikuti kahutades võib siit siiski kingadega läbi pääseda) vastuvõetavus on küsitav. Põhilause predikaadina võivad sellised verbid muidugi esineda, kuid impersonaalse põhilause probleemid, mis hõlmavad ka selle rühma verbe, jäävad käesolevas käsitlemata.

Kolme esimese verbirühma erinevaid subjektivõimalusi arvestades annab kahe verbi koosesinemine üheksa võimaliku kombinatsiooni. Samasugused võimalused tulevad siis arvesse ka verbipaari puhul, mille moodustavad des-konstruktsiooniga lause öeldisverb ja tema des-laiend. Esitame need võimalused koos lausenäidetega. Verbide tähistamiseks kasutame sümboleid V (=öeldisverb) ja V+des (=des-vorm).

- 1) V+des /+elus/ V /+elus/, näit. Rutti nähes Peeter ehmus.
- 2) V+des /+elus/ V /⁺elus/, näit. Rutti nähes Peeter peatas.
- 3) V+des /+elus/ V /-elus/, näit. Rutti nähes vaibus Peetri vaimustus.
- 4) V+des /-elus/ V /-elus/, näit. Uuesti kordudes kostis koputus nüüd selgemini.
- 5) V+des /-elus/ V /⁺elus/, näit. Uuesti kordudes mõjus koputus hoiatusena.
- 6) V+des /⁺elus/ V /⁺elus/, näit. Sellisesse seltskonda sattudes muutus Peeter ülemeelikuks.
- 7) V+des /⁺elus/ V /+elus/, näit. Sellisesse seltskonda sattudes ta meelsasti kuulas.

- 8) V+des /-elus/ V /+elus/, näit.?Uuesti kordudes kuulsime koputust selgemini.
- 9) V+des /⁺elus/ V /-elus/, näit. Sattudes asjatundja kätte, selgus margi vääratus.

Alati "reeglipäraseid" lauseid peaksid siis andma kombinatsioonid 1 ja 4, sest des-konstruktsiooni agent on siin põhilause subjektiga alati väljendatav. Neile vastupidised on kombinatsioonid 3 ja 8, kus põhilause subjekt ei saa kunagi tähistada des-konstruktsiooni agent. Kombinatsioon 3 annab sellest hoolimata täiesti vastuvõetavaid, ühemõtteliselt mõistetavaid lauseid, sest des-konstruktsiooni elusat agentti saab sellise põhilause struktuuris väljendada muude lauseliikmetega. Kombinatsiooni 8 realiseerimine on aga küsitav, sest des-laiendi seostamine mingi elutu agendiga põhilause elusa tegevussubjekti kõrval annab raskesti mõistetava ja seetõttu kasutamiskõlbmatu lause. Pealegi on võimalik kõigiti normaalse lause moodustamine genitiivse agentadverbiaali abil (Koputuse uuesti kordudes kuulsime seda selgemini), mis selle rühma verbidele ongi iseloomulik.

Kõigis ülejäänud kombinatsioonides on üks verbidest (6. kombinatsioonis mõlemad) kasutatav nii elusa kui ka elutu subjektiga, mistõttu "reeglipäraseid" laused on kõigil juhtudel võimalikud (sellised ongi esitatud näited). Kuid analoogiliselt kombinatsiooniga 3 on ka kombinatsioonide 2, 6 ja 9 puhul grammatiliselt võimalik des-konstruktsiooni seostamine elusa agendiga, kui põhilause subjekt on elutu, näit.

- (13) Rutti nähes kukkus Peetril kiri põrandale.
- (14) Sellisesse seltskonda sattudes kadus Peetri kohmetus.
- (15) Sellisesse seltskonda sattudes kordus Peetriga vana lugu.

Kombinatsioonid 5 ja 7 selliseid vastuvõetavaid paralleelvõimalusi ei anna. Põhjused on samad mis 8. kombinatsiooni puhul.

3. Peab siis mõnma, et kuigi des-konstruktsiooniga seostuvat elusat agentti saab enamiku verbikombinatsioonide puhul (1, 2, 4, 5, 6, 7, 9) väljendada põhilause subjektiga, on neli kombinatsiooni (2, 3, 6, 9), kus põhilause subjekt kas alati (3) või osal juhtudel (2, 6, 9) on elutu ja des-konstruktsiooni elusat agentti väljendab põhilause mõni muu lauseliige. Järgnevalt püüame selgitada põhilisi seaduspärasusi, mis ilmnevad elusa agendi väljendamisel põhilause kõrvalliikmega.

3.1. Kõige sagedamini väljendab des-konstruktsiooni elusat agentti a d e s s i i v i s a g e n t a d v e r b i a a l, mis on öeldisverbi vaba ehk universaalne laiend (vrd. Rätsep 1972), näit.

(16) Telegrammi lugedes läksid Peetril jalad nõrgaks.

(17) Ülikoolis õppides oli Peetril tervis halb.

Sama tüüpi laused on ka (11) ja (13). Põhilause subjekt on sellise adessiivadverbiaaliga omandusvahekorras (Peetri jalad, Peetri tervis, vanaisa pea, Peetri kiri). Seepärast on temaga variantseks väljendusvõimaluseks subjekti juurde kuuluv g e n i t i i v a t r i b u u t:

(18) Telegrammi lugedes läksid Peetri jalad nõrgaks.

(19) Ülikoolis õppides oli Peetri tervis halb.

Kuid mitte kõigil juhtudel ei anna genitiivatribuut ühtviisi selgelt des-konstruktsiooni agentti edasi. Vrd. näit. eelmiste lausetega:

(20) Rutti nähes kukkus Peetri kiri põrandale.

Omandus võib nimelt olla kahesugune: võõrandatav või võõrandamatu (lähemalt vt. Fillmore, 1968:61-62). Kaheldamatult vastuvõetavad on laused (11), (18) ja (19), kus põhilause subjekt väljendab genitiivatribuudi mitte võõrandatavat omandust (vanaisa pea, Peetri jalad, tervis). Lause (20) vastuvõetavuse suhtes aga võib tekkida kahtlusi, sest selline lause võib eelnevast kontekstist saadud informatsiooni põhjal olla näiteks järgmiselt täiendatav:

(21) Rutti nähes kukkus (Maril) Peetri kiri põrandale. s. t. võõrandatav omandus ei tarvitse sugugi olla ainult omaliku valduses, ja see häirib lause ühemõttelist mõistmist. Seepärast tuleks lause selguse huvides neil juhtudel, kus subjekt tähistab võõrandatavat omandust, kasutada des-konstruktsiooni agendi väljendamiseks adessiivadverbiaali, mitte genitiivatribuuti.

3.2. Muudel juhtudel väljendab des-konstruktsiooni elusat agentti põhilause öeldisverbi rektsoonistruktuuri kuuluv laiend. Ka adessiivadverbiaal võib olla selline rektsooniline laiend:

(22) Saades kolmekümneaastaseks, oli tal juba kümneaastane tööstaaž.

Peale adessiivi võivad des-konstruktsiooni agentti väljendada mitmesugused muud rektsooniliselt tingitud vormid, näit. partitiiv, allatiiv ja komitatiiv:

(23) Keskkoolis õppides oli Peetrit huvitanud ajalugu.

(24) Tädi juures elades oli Peetrit ärritanud tema pedantsus.

(25) Kõnet kuulates valdas juubilari liigutus.

(26) Lapsepõlvele mõeldes meenus Peetrile vana seinakell.

(27) Vahejuhtumile mõeldes tundus Peetrile poisi käitumine kahtlane.

(28) Kirja lugedes selgus Peetrile kõik.

(29) Rekordit üritades juhtus Peetriga õnnetus.

Partitiiv väljendab des-konstruktsiooni agentti selliste öeldisverbide puhul nagu erutama, ärritama, huvitama, haarama, valdama, halvama, heidutama, kangestama, angistama, rõõmustama jt. Allatiivis des-konstruktsiooni agent on iseloomulik öeldisverbidele näima, paistma, tunduma, meeldima, meenuma, selguma, viirastuma, osaks saama, silma torkama, silma puutuma, meelde tuletama jt. Komitatiivi vormis on des-konstruktsiooni agent selliste verbide juures nagu juhtuma,

toimuma, korduma jt. Need on /⁺elusa/ või /-elusa/ subjekti-
ga seostuvad verbid, mille partitiiv-, allatiiv- või komita-
tiivlaiendiga tähistatakse elusat tegevussituatsioonis osa-
lejat. /-elusa/ subjekti puhul, nagu lausetes (23) - (29),
on des-konstruktsiooni elusa agendi selline väljendamine mui-
dugi paratamatu. Kuid ühtlasi tekib küsimus, kas /+elusa/
subjekti puhul (kui verb seda võimaldab) muutub des-konst-
ruktsiooni agendi väljendamine neis lausetes "reeglipära-
seks". Vaatleme mõningaid selliselt modifitseeritud näite-
lauseid.

(30) Saades kolmekümneaastaseks, oli tal juba kümne-
aastane poeg.

(31) Tädi juures elades oli Peetrit ärritanud tädi
kass.

(32) Lapsepõlvele mõeldes meenus Peetrile vanaema.

Kuigi siin des-konstruktsiooni elusa agendi väljendamine
põhilause subjektiga (poeg, kass, vanaema) peaks olema se-
mantiliselt võimalik, tähistab agendi ometi kõrvalliige
(tal, Peetrit, Peetrile). Tuleb siis tõdeda, et des-konst-
ruktsiooni elusa agendi väljendamise seaduspärasusi ei saa
piisavalt seletada üksnes semantilisest vastandusest /⁺elus/
lähtudes. Selle kõrval tuleb arvestada ka verbi rektisiooni-
struktuuri, kusjuures on nähtavasti oluline, missugune rekt-
sioonistruktuuri element väljendab neutraalse sõnajärjestu-
se puhul väite alist (topic). Lausete (30)-(32) põhilause-
tes on väite aliseks tal, Peetrit, Peetrile, mitte nomina-
tiivis subjekt, kusjuures neutraalne sõnajärjestus on vas-
tavates lihtlausetes tavalisest erinev (vrd. Rätsep 1972):

Tal on juba kümneaastane poeg.

Peetrit oli ärritanud tädi kass.

Peetrile meenus vanaema.

3.3. Juhtudel, kus des-konstruktsiooni agendi väljen-
dab põhilause verbi vaba või fakultatiivne laiend, võidakse
see lausest välja jätta, ilma et lause vastuvõetavus selle

all kannataks. Arusaadavad ja igati vastuvõetavad on näiteks laused:

- (33) Telegrammi lugedes läksid jalad nõrgaks.
- (34) Lapsepõlvele mõeldes meenus vana seinakell.
- (35) Kirja lugedes selgus kõik.
- (36) Vahejuhtumile mõeldes tundus poisil käitumine kahtlane.
- (37) Rekordit üritades juhtus õnnetus.

Ainult obligatoorse laiendi ärajätmine muudab lause ebagrammatiliseks:

- (38) ⁺Kõnet kuulates valdas liigutus.

Sellised laused nagu (33) - (37) esinevad eeskätt kontekstisidusate lausetena. Sel puhul on eelnevast kontekstist juba teada, kes on lugeja (33), (35), mõtleja (34), (36) või üritaja (37). Väljaspool konteksti jääb selliste lausete des-konstruktsioon impersonaalseks - agendina on siin tajutav üksnes impersonaalne "keegi" ainsa semantilise tunnusega /+elus/.

Seda tüüpi lausete vastuvõetavus sõltubki sellest, kas põhilauses puuduvad des-konstruktsiooni agendi on võimalik väljendada või mitte. Eespool toodud lausetes oli see võimalus olemas (Telegrammi lugedes läksid (tal) jalad nõrgaks. Kirja lugedes selgus (talle) kõik.). On aga lauseid, mille puhul des-konstruktsiooni agendi väljendamine põhilause subjekti kõrval pole samal määral vastuvõetav, näit.:

- (39) ?Järve äärde jalutades läks (tal) päike looja.
- (40) ?Rutates üle Raekoja platsi hakkas (tal) kell lööma.

des-konstruktsiooni agendi väljendamine vaba adessiivlaidiga on normaalne siis, kui põhilause subjekt on des-konstruktsiooni agendiga omandusvahekorras. Lausetes (39) ja (40) on niisugune omandusvahekord küsitav, mis tingibki nende lausete ebanormaalsuse.

K i r j a n d u s

- F i l l m o r e , C.J. 1968, The Case for Case. - Universals in Linguistic Theory, New York.
- P e e g e l , J. 1958, Ääremärkusi pöörete kasutamisest. - Keel ja Kirjandus, nr. 8.
- R ä t s e p , H. 1972, Eesti keele lihtlausemallide uurimise metoodikast. - Keel ja struktuur 6, Tartu.
- U u s p õ l d , E. 1966. Määrusliku des-, mata-, nud- (~ nuna-) ja tud- (~ tuna-) konstruktsiooni struktuur ja tähendus. - Keele modelleerimise probleeme 1, Tartu.

ON EXPRESSING THE AGENT IN SENTENCES WITH THE

des-CONSTRUCTION

Ellen Uuspõld

S u m m a r y

The Estonian des-construction is an adverbial infinitival construction which may extend any verb. The des-construction subordinated to the predicate of the principal clause expresses a secondary action which is simultaneous with the primary action expressed by the predicate-verb. A sentence with a des-construction is mainly used in a situation when two simultaneous actions have the same agent. Ordinarily this common agent is expressed by the subject of the principal clause, but not infrequently also by some secondary member of the sentence. In the article an attempt is made to find out the reason for the latter phenomenon. As verbs differ in their combinability with subjects, it is not possible to combine any pair of verbs with some one

subject. Considering the verbs as to their combinability with the subjects marked /[±]animate/ we find that they fall into three groups: verbs combinable with the subjects marked 1) /+animate/, 2) /-animate/ and 3) /[±]animate/. Co-occurrence of two verbs in sentences with the des-construction yields nine different combinations, four of which admit of the expression of the agent of the des-construction by means of a secondary member of the principal clause as the possibility of a common subject is excluded. These cases are subjected to closer examination. It is found that, depending on the nature of the predicate-verb of the principal clause, the agent of the des-construction may be expressed either by a free complementary agent adverbial in the adessive case with the alternative of a genitival attribute qualifying the subject (e.g. Telegrammi lugedes läksid tal jalad nõrgaks. '(When) reading the telegram his feet went weak'), or, in case of certain structural types of government, by the governing complement of the verb (e. g. Kirja lugedes selgus Peetrite kõik. '(When) reading the letter everything became clear to Peter.' Keskkoolis õppides huvitas Peetrit ajalugu. '(When) learning at school Peter took interest in history.'). In case the agent of the des-construction is expressed by a free or optional complement to the verb of the principal clause it may be omitted without affecting the acceptability of the sentence (e. g. Telegrammi lugedes läksid jalad nõrgaks. '(When) reading the telegram (his) feet went weak.' Kirja lugedes selgus kõik. '(When) reading the letter everything became clear.'). In such sentences the agent is clear from the context.

VALENTSITEOORIAT JA SELLE KRIITIKAT

Huno Rätsep

Valentsi mõiste on viimasel aastakümnel üha enam silma hakanud paistma mitme maa, sealhulgas ka nõukogude keeleteaduslikus kirjanduses, seda terminit kasutatakse nii teoreetilistes uurimustes kui ka keeleõpikutes. Lähem tutvumine nende töödega osutab, et valentsi mõiste ise ega sellest lähtuvad teoreetilise¹ seisukohad pole põrmugi ühtsed, vaid uurijad on seda mõistet kasutades liikunud mitmeid eri radu mööda. Niisiis on mitmeid täiesti erinevaid valentsikasitlusi.

On aeg valentsi mõiste eesti süntaksis kasutusele võtta, ent enne seda tuleks eritleda peamisi seisukohti ja leida sobiv ning eesti keele ehituse kirjeldamisel rohkem kasu toov interpretatsioon.

Järgnevas püütaksegi tutvustada valentsiteooria mõningaid olulisemaid variante, kui vaja, neid kritiseerida, võrrelda omavahel ja lõpuks leida kõige huvipakkuvam sisu sellele terminile.

Valentsiteooria lähtus sisustruktuuri selgitamisest ja on kohati jõudnud puhta vormistruktuuri vaatluseni. Valentsiteooria eesmärgiks on olnud lause keskse mehhanismi selgitamine, verbiklassi allklassideks jaotamine ja konfiguratsioonide ning lihtlausemallide piiritlemine. Valentsi määramisel on oluliseks kriteeriumiks peetud lauseelementide sisulis-struktuurilist tsentraalsust, elementide faktatiivsust ja obligatoorsust ning verbi enda distribut-

siooni. Pole siis imestada erinevate vaatekohtade ja rakenduste üle.

Termin valents ise on üle võetud keemiast ja keeleteadusse tõi selle A.J.B.N. Reichling, esimest korda kasutas seda lingvistikas aga hollandi keeleteadlane A.W. de Groot (1948:437). Nõukogude keeleteaduses kasutas terminit valents esmakordselt L.Z. Sova (1970:95) andmeil S.D. Katsnelson (1948:132).

Laiaemale keeleteaduslikule üldsusele saab termin valents tuntuks alles prantsuse strukturaallingvisti, sõltuvusgrammatika looja Lucien Tesnière'i esimeses terviklikus strukturaalsüntaksi käsitluses (Tesnière 1953).

Mõni sõna Lucien Tesnière'ist endast. Lucien Tesnière oli erihariduselt slavist, kes algul tegeles sloveeni keele uurimisega ja oli mõnevõrra seotud Praha Lingvistikaringiga. 1930. aastate algul hakkas ta tõsiselt tegelema üldise süntaksiteooriaga ja jõudis juba siis olulisemate sõltuvusgrammatika ideedeni, sealhulgas ka mõtteni kasutada lause ehituse esitamiseks stemmat ehk sõltuvushargmikku. 1939. aastal esitas Tesnière oma strukturaalsüntaksi trükkimiseks, kuid võttis käsikirja peatselt tagasi ja töötas selle kallal kuni oma surmani (6. XII 1954), kasutamata seega juures peaaegu üldse mitte välismaiste lingvistide (sealhulgas ka strukturalistide) uuemaid uurimusi. Eluajal jõudis ta publitseerida oma kapitaalset uurimusest ainult eespool nimetatud lühikese kokkuvõtte (1953). Põhitöö "Éléments de syntaxe structurale" jäi esialgu käsikirja ja avaldati postuumselt alles 1959. aastal lähedaste sõprade J. Fourquet' ja F. Daumas' eestvõttel. See 600-leheküljeline monograafia jäi autoril lõplikult trükivalmis seadmata ja seda tehti, tõsi küll väga ettevaatlikult, väljaandjate poolt.

See töö tegi Lucien Tesnière'ist sõltuvusgrammatika, strukturaallingvistikaga ühe erilise suuna peaesindaja. Sõltuvusgrammatikat on seatud võrdsena vahetute moodustajate grammatika kõrvale. Selle ideid on edasi arendatud, a tei-

sendatud Nõukogude Liidus (I. Meltšuk, A. Holodovitši rühm Leningradis, J. Padutševa), USA-s (D.G. Hays, O. Gaifman) ja mujal. Sõltuvusgrammatikal on olnud suur mõju rakenduslingvistikale, eriti automaatse tõlkimise teooriale.

Ent tulgem tagasi valentsiteooria juurde. Käesolevas kirjutises on Tesnière'i valentsiteooria esitatud põhiteose (1959) järgi, kus valentsi mõiste on süntaksi üheks põhimõisteks.

Tesnière'ist alates on termin valents lingvistikas üha enam ja enam levinud. (Peamiselt ainult tšehhi lingvistid on kasutanud teist nimetust - intentsioon (R.Mrazek 1964).) Mainigem siinkohal nõukogude uurijaid A.A. Holodovitšit, B.M. Leikinat (1961) ja Saksa DV uurijaid J. Erbenit, G. Helbigit ning Saksa FV uurijat H. Brinkmanni. Napp ülevaade valentsimõiste kasutamisest on N.I. Filitševalt (1967), ulatuslikult on valentsiteooria arengut (peamiselt küll saksaakeelses kirjanduses) kirjeldanud, kritiseerinud ja selle kohta ka omapoolseid täiendusi esitanud Gerhard Helbig (Helbig 1965; Helbig, Schenkel 1969; Helbig 1970).

Nagu on osutanud ungari üldkeeleteadlane Zs. Telegdi (Károly 1963:170), oli valentsi mõistele üsna lähedal juba austria lingvist ja psühholoog Karl Bühler, kes väitis, et teatud sõnaklasside sõnad avavad enda ümber ühe või mitu lünka, tühikohta (Leerstelle), mida tuleb täita teatud sõnadega teistest sõnaklassidest (Bühler 1934:173). See on olnud aluseks ka hilisemale positsioonilisele süntaksikäsitlusele.

T e s n i è r e ' i v a l e n t s i t e o o r i a
(Tesnière 1959, kõik selles osas esitatud sulgudes numbrid viitavad selle teose lehekülgedele). Tesnière'i süntaksikäsitus tugineb sõltuvusvahetõrgete tuvastamisele sõnade vahel. Iga seos e. konneksioon (connexion) ühendab regeeriva (régissant) ja alistuva (subordonné) üksuse. Iga regeeriv üksus, mis domineerib alistuva üksuse (alistuvate üksuste) üle, moodustab koos nende alistuvate üksustega sõlme (noeud) (14).

Lause koosneb verbaalsetest, substantiivsetest, adjektiivsetest ja adverbilistest sõlmedest. Verbaalse lause keskseks sõlmeks, s. o. sõlmeks, mille regeeriv sõna domineerib lause kõigi alistuvate sõnade üle ja mis seob lause elementide üheks struktuuriüksuseks, on Euroopa keeltes peamiselt verbaalne sõlm (15; 61). Paljudes keeltes võib muide lause keskuseks olla hoopis substantiivne sõlm. Ka Euroopa keelte lihtlauses ei pea keskseks sõlmeks alati olema verbaalne sõlm, kuid kui lauses on finitiitne verb, siis on see ka lause tsentrumiks (103).

Tesnière'i järgi väljendab verbaalne sõlm nagu väikest näidendit. Nii nagu näidendki nõuab ka verbaalne sõlm tingimata mingit tegevusprotsessi ja selles protsessis kõige sagedamini esinevaid näitlejaid ning olukordi, asjaolusid. Strukturaalsüntaksis vastab sellele protsessile (procès) verb, mis väljendab protsessi (102), näitlejaile *a k t a n d i d* (actants) ja olukordadele, asjaoludele *s i r k o n s t a n d i d* (circonstants). Nii kujuneb Tesnière'il välja kolmikjaotus: verb - aktandid - sirkonstandid, millele, tõsi küll, lisandub hiljem muidki komponente.

Kõigepealt selgitagem vähem oluliste komponentide - sirkonstantide olemust. Sirkonstandid väljendavad aja, kohta, viisi jm. seotud asjaolusid, tingimusi, milles leiab aset protsess. Sirkonstantide ülesandeid täidavad kas adverbid või adverbidega ekvivalentssed sõnad ja sõnade rühmad. Sirkonstandid alluvad alati verbile (103, 125).

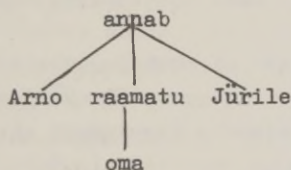
Sirkonstante liigitab Tesnière nii nagu adverbegi. On olemas kaks rühma sirkonstante: lokalisatsiooni sirkonstandid ja vahekorra sirkonstandid. Lokalisatsiooni sirkonstandid jagunevad omakorda aja- ja kohasirkonstantideks. Iga sirkonstantide rühm jaguneb omakorda neljaks allkategoriaks, mis vastavad küsimustele: kuhu?, kus?, kust?, mida mõõda? Üldiselt pöörab Tesnière aga sirkonstantide eritlemisele vähe tähelepanu.

Sirkonstantide arv lauses pole piiratud. Neid võib lauses olla mitu tükki, aga nad võivad ka hoopis puududa.

Leidub siiski kitsendusi: nii ei saa kaks samast liigist sirkonstanti teatud tingimustel ühes lauses koos esineda, näiteks Jüri saabus eile lõuna ajal, aga + Jüri saabus eile hommeme. Sirkonstantidel võib olla kindel asend verbi suhtes, aktantide suhtes ja üksteise suhtes.

Aktandid väljendavad olendeid või esemeid, mis võtavad protsessist mingil moel osa, kas aktiivsemalt või passiivsemalt, lihtsalt statistidena (102). Nii näiteks lauses Arno annab oma raamatu Jürile on aktantideks peale Arno ka raamat ja Jüri, kuigi nad ise otseselt ei tegutse. Aktandid alluvad vahetult verbile ja on substantiivid või substantiivide ekvivalendid.

Tesnière esitab oma lausete struktuurid graafiliselt sõltuvushargmikena ehk stemmadena, kus laiendid on põhisõnaga ühendatud kald- või püstjoonte abil. Laiendid esitatakse kindlas järjekorras vasakult paremale, algul aktandid, seejärel sirkonstandid. Eelneva näitelause sõltuvushargmik on järgmine:

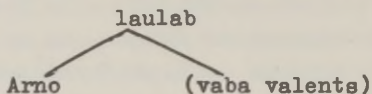
Aktandid erinevad üksteisest loomu ja funktsiooni poolest (106; 107). Ühel verbil võib olla Tesnière'i järgi kõige rohkem kolm erinevat aktanti, s. t. on olemas kolme aktandiga verbid. Niisama palju on Tesnière'il ka aktantide liike. Hiljem kausatiivsust käsitledes lubab Tesnière erandlikult ka nelja-viit aktanti. Kõik verbid ei nõua sama arvu aktante. On olemas aktantideta verbid, ühe aktandiga verbid, kahe aktandiga verbid ja kolme aktandiga verbid (106). Isegi üks ja sama verb ei nõua alati sama arvu aktante.

Neid kolme aktanti nimetab Tesnière lihtsalt järje-

korranumbri alusel. Niisiis on olemas esimene aktant (prime actant), teine aktant (second actant) ja kolmas aktant (tiers actant). Semantilisest vaatekohast on lauses esimeseks aktandiks see, kes teeb tegevust (108). Niisiis asetab Tesnière lause subjekti samale tasapinnale objektidega. Eelnevas näitelause on esimeseks aktandiks Arno. Teine aktant on semantilisest vaatekohast see, mis talub endal tegevust, mis kannatab tegevuse all (108). Seega meie näitelause on teiseks aktandiks raamatu. Kolmas aktant on see, kelle kahjuks või kasuks tegevus toimub (109). Tesnière lisab: "Kolmanda aktandi semantiline väärtus on vahel laiem kui eespool määratletud. See laieneb üldse kergesti mingile isikule, kelle suhtes protsessi vaadeldakse" (110).

Vastavalt aktantide arvule varieerub ka verbi iseloom. Ses suhtes võrdleb Tesnière verbi konksulise aatomiga, mis võib hoida enda küljes niipalju aktante, kui tal on konksukesti nende hoidmiseks endast sõltuvuses. Konksukeste arv verbil, s. o. aktantide arv, mida antud verb saab regeerida, moodustabki selle, mida nimetatakse verbi valentsiks (238).

Pole sugugi nõutav, et verbil oleksid igas lauses kõik aktandid olemas, s. o. et verb oleks küllastatud. Verbil võivad jääda teatud aktandid kasutamata ehk vabaks. Näiteks kahevalentse laulma verbi puhul võib jääda teine aktant kasutamata, vrd. Arno laulab romanssi ja Arno laulab. Sõltuvushargmik näeb viimasel juhul välja järgmine:

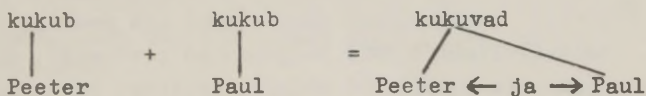
Valentsi mõistest lähtudes nimetatakse aktantideta verbe nullvalentseteks ehk avalentseteks verbideks, ühe aktandiga verbe ühevalentseteks ehk monovalentseteks verbideks, kahe aktandiga verbe kahevalentseteks ehk divalentseteks verbideks ja kolme aktandiga verbe kolmevalentseteks ehk trivalentseteks verbideks.

Nullvalentsed verbid väljendavad protsessi, mis leiab aset iseenesest, ilma et mingi isik sellest osa võtaks. Sellised verbid tähistavad peamiselt meteoroloogilisi nähtusi. Traditsioonilises grammatikas on selliseid verbe nimetatud impersonaalseteks verbideks. Nullvalentsete verbide korral etenduks nagu ilma näitlejateta näidend. Eesriide tõustes näeme stseeni, kus ainult häärdub, läheb pimedaks, ilma et seal oleks mingeid näitlejaid. Nullvalentse verbi näiteks võiks olla eesti häärdub, ladina pluit 'sajab' (ees- ti sajab ei sobi, sest on võimalik sajab lund, vihma, seega verb on ühevalentne). Avalentsetel verbidel pole aktante, nende juures saavad olla ainult sirkonstandid (106).

Et sõlm eeldab alati seost, siin aga seda aktantide ja verbi vahel olla ei saa, siis toob Tesnière sisse laiema mõiste tuum (nucléus), kus kõik elemendid on nagu kogumiks ühte kasvanud, nii et nad moodustavad suntaktilise sõna (45). Antud juhul on häärdub lihtsalt tuum.

Ühevalentsed verbid väljendavad protsessi, kust ei võta osa rohkem kui üks isik või üksainus ese. Seega lauses Peeter kukub on Peeter ainus kukkumise tegevusest osavõtja ja selle protsessi toimumiseks pole vaja teisi osavõtjaid.

Võib väita, et koondlauses on samal verbil mitu aktanti, vrd. Peeter ja Paul kukuvad. Tegemist on siiski ühe ja sama aktandiga, mis on esitatud mitu korda. Sama rolli täidab siin mitu isikut ja tegemist on keelenähtusega, mida Tesnière nimetab kahlenemiseks (dédoublement). Vastavalt sellele on eelmise näitelause stemma.

Ühevalentseid verbe on nimetatud traditsioonilises grammatikas intransitiivideks. Ühe aktandiga verbid on sageli seisundiverbid (näiteks Eedi magab), kuid nende seas ei puudu ka tegevusverbid (näiteks Eedi kukub).

Kuigi üldiselt on ühevalentse verbi ainus aktant esimene aktant, võib siiski esineda juhtumeid, kus selleks on hoopis teine või kolmas aktant. Nii arvab Tesnière, et lauses Vive la France! Elagu Prantsusmaa! on olemas vaid teine aktant (241).

Eesti keele seisukohalt on eriti oluline ainult kolmanda aktandiga verbide eristamine. Lauses Mul on jahe on mul ainus aktant ja kolmas aktant. on jahe tüüpi ühendeid käsitleb Tesnière omamoodi. Tema arvates on siin tegemist tuuma ehk nukleuse erijuhtumiga, nn. lahutatud tuumaga (nucléus dissocié). Igal tuumal peab olema nii strukturealne kui ka semantiline tsentrum, strukturealne ja semantiline funktsioon, kuid need funktsioonid ei pea kindlasti olema ühe sõnaga esitatud. Kumbki funktsioon võib olla esile toodud eri sõnaga. Sel juhul on meil tegemist lahutatud tuumaga, kus tuum koosneb vähemalt kahest sõnast, millest üks kannab struktureaalset funktsiooni ja teine semantilist funktsiooni (44). Niisiis eesti keele lauset Mul on jahe tuleb Tesnière'i järgi analüüsida: mul on kolmas aktant, on jahe on lahutatud tuum, kus on kannab struktureaalset funktsiooni (Tesnière nimetab seda elementi morfeemiks) ja jahe kannab semantilist funktsiooni (Tesnière'i järgi semanteem).

Lauses Andres on pikk on Andres esimene aktant ja on pikk samuti lahutatud tuum, erilise nimetusega substantiivne verb (verbe substantif), kus on kannab struktureaalset funktsiooni ja pikk semantilist funktsiooni.

Lahutatud tuumadena vaatleb Tesnière ka verbide liitaeegade vorme, kus struktureaalset funktsiooni kannab abiverb (auxiliaire), semantilist funktsiooni aga peaverb (auxilié).

Kahevalentsed verbid väljendavad protsessi, millest võtab osa kaks isikut või objekti (muidugi kaheksa arvesse võtmata). Seega lauses Mihkel lööb Jaani on esimeseks aktandiks Mihkel, kes annab löögi, ja teiseks aktandiks Jaani, kes selle löögi saab.

Kahevalentseid verbe ei saa nimetada transitiivseteks verbideks, sest transitiivsed on tavaliselt ka kolmevalent-

sed verbid. Pealegi on juhtumeid, kus kahevalentne verb po-
legi traditsioonilise grammatika mõttes transitiivne.

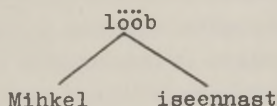
Toetudes traditsioonilisele grammatikale, eristab Tes-
nière transitiivsetel verbidel neli süntaktilist varianti,
mida ta **kreeka** grammatika eeskujul nimetab diateesideks. Tu-
leb rõhutada, et **diateesid** on süntaktilise tegumoe (voix) -
transitiivsuse allkategoriad. Neid diateese on kahevalentse-
te vervide puhul niisiis neli: aktiivne diatees, passiivne
diatees, refleksiivne diatees ja retsiprookne diatees (242).

Näiteks lauses Mihkel lööb Jaani on verb aktiivses dia-
teesis, sest esimene aktant nii-öelda "teeb löömise tege-
vust" ja tema osavõtt sellest tegevusest on täiesti aktiiv-
ne. Siin on tegevus suunatud esimeselt aktandilt teisele.
Neis keeltes, kus teine aktant on vormiliselt selgesti
eraldatud, ei vaja verb aktiivse diateesi märkimiseks eri
tähist (243).

Passiivses diateesis talub esimene aktant endal tege-
vust, kannatab selle tegevuse all; tegevuse läbiviijaks on
aga teine aktant. Näiteks lauses Lumememm on Mihkli tehtud
on esimeseks aktandiks lumememm ja teiseks aktandiks Mihkel
(Mihkli). Aktiivses diateesis oleks see lause kujul Mihkel
tegi lumememme. Passiivne diatees on seega aktiivse diatee-
si vastand (244 - 245).

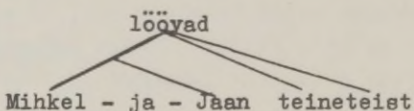
Aktiivne ja passiivne diatees on transitiivsuse põhi-
lised vormid, kuid neid võib veel omavahel kombineerida.
Nii saadakse kaks järgmist diateesi.

Kui keegi lööb iseennast, siis ta samaaegselt annab
löögi ja saab löögi. Ta on siis ühekorraga esimene ja tei-
ne aktant. See tähendab, esimene aktant on sama isik kui
teine aktant, nagu näiteks lauses Mihkel lööb iseennast
järgmise stemmaga

Sel juhtumil on meil tegemist refleksiivse diateesiga, sest tegevus on lähtunud Mihklist ja jõuab eesmärgile samuti tema juures. Refleksiivne pronoomen, mis esineb refleksiivses diateesis, peegeldab alati anafooriliselt (s. o. semantilise seosega, ilma struktuurilise seoseta) esimest aktanti, kuid ta ei ole kunagi ise esimene aktant, vaid alati kas teine või kolmas aktant. Võrdle lauseid: Jüri (1.) vaatab end (2.) peeglist, Jüri (1.) küsib endalt (3.), kas tema teeks seda (2.). Viimane aktandinumber käib kogu kõrvalause kohta (246 - 248).

Lõpuks on olemas veel võimalus, et kaks tegevust toimuvad paralleelselt ja vastupidiselt, nii et kumbki kahest aktandist etendab samal ajal aktiivset osa ühes tegevuses ja passiivset osa teises tegevuses. Näiteks Mihkel ja Jaan löövad teineteist. Selles lauses on Mihkel ja Jaan esimesteks aktantideks ning teineteist teisteks aktantideks. Sõltuvushargmik on vastavalt

Sel juhtumil on meil tegemist retsiprookse diateesiga (253-254).

Neid nelja diateesi võib resümeerida järgmises skeemis (243):

aktiivne diatees: $A \rightarrow B$
 passiivne diatees: $A \leftarrow B$
 refleksiivne diatees: $A \rightleftarrows B$
 retsiprookne diatees: $A \rightleftarrows B$

On selge, et lauseelementide osavõtuviis diateesidest on oluliseks kriteeriumiks esimese ja teise aktandi fikseerimisel puhtsemantiliste kriteeriumide kõrval.

Võib juhtuda, et kahevalentsel verbil on olemas esimene ja kolmas aktant ning teine aktant hoopiski puudub. Nii

on see meeldima-verbiga, kus näiteks lauses see raamat meeldib mulle on esimeseks aktandiks raamat ja kolmandaks aktandiks mulle. Selline väljendusviis pole mingi eesti keele omapära, vaid Euroopa keeltes laialt levinud. Võrdle sarnast väljendusviisi saksa keeles - dieses Buch gefällt mir, vene keeles - эта книга мне нравится, prantsuse keeles - le livre me plaît. On ilmne, et siin pole passiivne diaatees võimalik, sest teine aktant puudub.

Kolmevalentsed verbid väljendavad protsessi, millest võtab osa kolm isikut või objekti, igaüks oma rollis. Lauses Arno annab raamatu Jürile on kolm aktanti: esimene aktant - Arno (kes annab raamatu), teine aktant - raamat (mis antakse Jürile), kolmas aktant - Jüri (kes saab raamatu).

Kolmevalentsete verbide puhul on esimene ja kolmas aktant peamiselt (ent mitte alati) isikud ja teine aktant enamasti elutu objekt.

Tüüpilised kolmevalentsed verbid on ütlemisverbid ja andmisverbid. Näiteks järgnevais lauseis on verb kolmevalentne: Peeter ütles uudise Kustile. Peeter küsib Kustilt kella. Peeter saadab Kustile kirja. Peeter varastas Kustilt raamatu. Peeter ulatab Kustile raamatu. (255).

Passiivse diateesi korral jääb kolmas aktant muutumatuks, inversioon toimub esimese ja teise aktandi vahel.

Kolmevalentsed verbid esitavad seega palju komplekssemaid struktuure kui kahevalentsed.

Kolmevalentsete verbidega seoses eristab Tesnière kaht operatsiooni, mida ta nimetab vastavalt kausatiivseks ja retsessiivseks diateesiks. Nende operatsioonide taustal on lihtsam vahet teha ka kolme aktandi vahel.

Juhtub sageli nii, et kahe verbi mõte ei erine millegi muu kui lubatud aktantide arvu poolest. Nii ei erinevat kukutama verbist kukkuma millegi muu poolest, kui et tal on üks aktant rohkem. Võrreldagu lauseid Mihkel kukub kuristikku. Alfred kukutab Mihkli kuristikku. Samuti erineb verb näitama verbist nägema, näiteks lauseis Paul näeb pil-

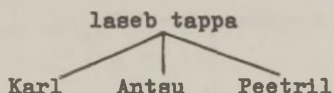
ti ja Eedi näitab Kustile pilti. Verb nägema lubab ainult kaht aktanti, verb näitama aga kolme (259). Selline vaatlusviis meenutab tahes-tahtmata C.J. Fillmore'i käsitlust, tõsi küll mõneti erineva käändegrammatika raamides. Ka seal on kõne all nägema - näitama, surema - tapma tüüpi verbide (inglise see - show, die - kill) erinevus, mis seisnevad vaid selles, et viimastel tuleb juurde üks uus kääne - agenttiiv (Fillmore 1968:30). Mingit viidet Tesnière'ile Fillmore'il siiski ei ole.

Sama vahetust esinevat ka omama ja andma tüüpi verbide vahel. Lauses Ants omab raamatut (ärgem pöörakem praegu tähelepanu lause halvale kvaliteedile) on Ants esimene aktant ja raamatut teine aktant. Lauses Mati annab Antsule raamatu on üks aktant lisatud. Eesti keelele on muidugi omama-verb kaunikesti võõras. Siin asendab habeo-konstruktsiooni omapärane olema-konstruktsioon. Seega siis Antsul on raamat, kus Antsul on ilmselt kolmas aktant ja raamat teine aktant.

Operatsiooni, mis seisneb mingi verbaalse üksuse aktantide arvu suurendamises, nimetatakse kausatiivseks diateesiks (saksa grammatikuil olevat ka faktitiivne diatees). Vastupidist operatsiooni, mis seisneb mingi üksuse aktantide arvu vähendamises, nimetatakse retsessiivseks diateesiks (260).

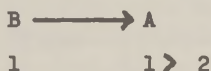
Kui aktantide arvu on ühe üksuse võrra suurendatud, öeldakse, et uus verb on vana suhtes kausatiivne. Niisiis võime öelda, et süntaksi seisukohalt on kukutama-verb kukuma-verbi kausatiiv ja näitama-verb nägema-verbi kausatiiv, nii nagu tapma on surema-verbi kausatiiv.

Uus, juurdetulev aktant kausatiivses diateesis on kui just mitte protsessi vahetu tegija, siis vähemalt selle õhutaja. Näiteks nii on lauses Karl laseb Peetril Antsu tappa, kus Karl on uus aktant ja esimene aktant, Peetril on kolmas aktant ja Antsu on teine aktant, laseb aga abi-verb, mis moodustab koos infinitiiviga tappa lahutatud tuma. Sõltuvushargmik on vastavalt

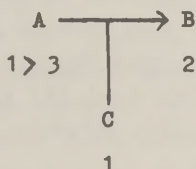

Aktandid esitatakse sõltuvushargmikus alati numbrilises järjekorras vasakult paremale.

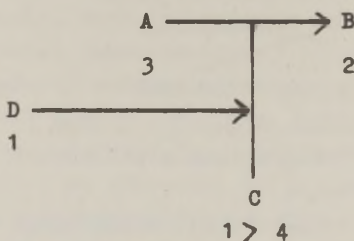
Vaatame nüüd lähemalt, mis toimub aktantidega kausa-
tiivses diateesis (260-262). Kui lähtutakse ühevalentsetest
verbidest, kus ainus aktant on tavaliselt esimene aktant,
siis kausatiivis muutub see esimene aktant (A) teiseks ak-
tandiks, kuna uus aktant (B) saab esimeseks aktandiks, näi-
teks Ants sureb - Peeter tapab Antsu. Skemaatiliselt kuju-
tab Tesnière seda järgmiselt:

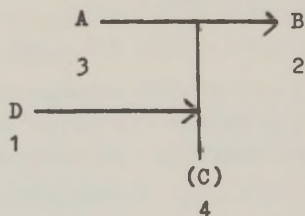
Kahevalentse verbi puhul muutub esimene aktant (A)
kolmandaks aktandiks ja uus aktant (C) astub esimese ak-
tandi kohale. Teine aktant jääb aga kausatiivses diatee-
sis muutumatuks, näiteks Arno õpib grammatikat - Jüri
õpetab Arnole grammatikat. Skemaatiliselt kujutab Tesnière
seda järgmiselt:

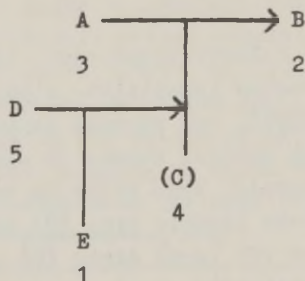
Kui lähteverbiks on kolmevalentne verb, siis kausa-
tiivses diateesis loob vastav kausatiivne abiverb nelja-
valentsed aktandistruktuurid, kus varasem esimene aktant
on viidud hoopis neljanda aktandi kohale ja uus aktant on
asunud esimese aktandi kohale, kuna teine ja kolmas aktant
jäävad muutumatuks, näiteks lauseis Arno (C) annab Jürile
(A) raamatu (B) ja Peeter (D) laseb Arnol (C) anda Jürile
(A) raamatu (B). Skemaatiliselt:

Selle tüübi teatud juhtudel võib üks aktant jääda vabaks, nii et aktandistruktuur redutseerub kolmele aktandile, kusjuures varju jääb just raamatu andja (C). Võrreldes näiteks lauseid Peeter (D) hangib Arnolt (C) Jürile (A) raamatu (B) ja Peeter (D) hangib Jürile (A) raamatu (B). Skemaatiliselt:

Selle verbi võime muuta omakorda kausatiivse abiverbi abil viievalentseks, mis võib redutseeruda ka neljavalentseks, näiteks lauseis Paul (E) laseb Peetril (D) hankida Arnolt (C) Jürile (A) raamatu (B). Paul (E) laseb Peetril (D) hankida Jürile (A) raamatu (B). Skeemiga vastavalt

Nõnda jõuame välja küllaltki keeruliste lihtlausestruktuuride juurde, kus Tesnière on sunnitud laiendama oma esialgset kolmevalentsuse ülempiiri. Kuid pidagem silmas: selline laiendus on võimalik üksnes kausatiivses diateesis.

Tesnière lõpetabki oma valentsikäsitluse kausatiivsuse-retsessiivsuse probleemide vaatlusega. Tuleb aga mainida, et valentsiteooria moodustab ainult ühe osa Tesnière'i süntaksiteooriast.

Enne kui asume vaatlema teisi valentsiteooriaid, rõhutagem siinkohal vaid üht olulist joont eespool käsitletud teoorias. Tesnière'i valentsiteooria tugineb sellele, millist osa etendab üks või teine lause komponent sisuliselt tegevusprotsessis (oleme seda mujal nimetanud ka tegevussituatsiooniks, Rätsep 1972:62). Tesnière'i kontseptsioonis pole primaarsed mitte verbi laiendite vormilised erijooned ega ka laiendite fakultatiivsus-obligatoorsus. Valentsiteooria rajaneb struktuuriliselt ja sisuliselt kõige olulisemate lauseelementide eristamisel. Ja selles ongi selle teooria tugev külg.¹

A. H o l o d o v i t š i k o n f i g u r a t -
s i o o n i t e o o r i a . Aasta pärast Tesnière'i raamatu ilmumist, 1960. a., avaldas Leningradi uurija lühema uurimuse "Sõnade allklasside teooria katse" (Holodovitš 1960, järgnevas osas viitavad sulgudes numbrid selle töö lehekülgedele). Selles näidatakse, kuidas eraldada sõnu keeles allklassidesse nii paradigmaatiliselt kui ka süntagmaatiliselt. Sõnade süntagmaatiliste allklasside eristamise näitena vaadeldakse verbide allklassidesse jaotamist. Järgnevas peatunegi sellel lähemalt.

Iga sõnajärjendi võime jagada kaheks: tuumaks ja tema ümbruseks. Kui sõnajärjendis Paljajalu lippas ta üle

¹ L. Tesnière'i aktantide mõistet on kasutatud ka I.A. Meltsuki jt. poolt väljatöötatud 'täendus-tekst' mudelis (Yu. D. Apresyan, I.A. Mel'čuk, A.K. Zolkovsky, 1969:9).

sooviku eraldada tuumaks sõna lippas, siis on tema ümbruseks paljajalu ta üle sooviku.

Lepime kokku, et tuumaks sõnajärjendis on finiidne verb. Igal tuumal võib olla muutuva arvu liikmetega ümbrus. Nimetame liikmete arvu ümbruses ümbruse võimsuseks. Igal tuumal on eri võimsusega ümbrusi. Neist ainult üks ümbrus on optimaalne. Kõik muud ümbrused on kas liiased või puudulikud. Puudulikuks nimetame teatud piiramisega ümbrust. See on niisugune ümbrus, mis on võimalik üksnes kindlas kontekstis või kindlas situatsioonis, näiteks Ära anna talle! Tema käskis. Ma ajasin niidi taha.

Optimaalseks ümbruseks liikmele v_1 (tingimusel, et v_1 ei muuda mis tahes võimsuse puhul oma tähendust) nimetame ümbrust, mis sisaldab minimaalse arvu liikmeid ilma piiramisteta. Rangem määratlus oleks: ümbrus, mille ilmumise tõenäosus antud tuuma juures läheneb ühele. Ühe sõnaga see on ümbrus, mille mõistmiseks pole vaja kindla situatsiooni tundmist ega kindla konteksti tundmist. Niisuguse ümbruse vähendamine kas või ühe liikme võrra muudab selle ümbruse puudulikuks (36).

Ümbrused, mis pole puudulikud ega optimaalsed, on liiased. Täpsemalt: iga ümbrus, mis ületab optimaalse ümbruse, on liiane.

Antud tuuma ühendit tema optimaalse ümbrusega nimetame konfiguratsiooniks (36). Konfiguratsioonid on näiteks Ta ajas niidi nõela taha. Ma kinkisin talle albumi. Me valisime ta esimeheks.

Igal verbil kui tuumal on optimaalses ümbruses kindel püsiv arv liikmeid. Ses suhtes võib tuuma määratleda kui sõna etteantud ümbrusega.

Igat optimaalse ümbruse liiget nimetatakse kohaks. Vastavalt sellele jagunevad kõik optimaalsed ümbrused ühekohalisteks, kahekohalisteks, kolmekohalisteks jne. ümbrusteks. Ja seega jagunevad kõik konfiguratsioonide tuumad ühekohalisteks, kahekohalisteks jne. tuumadeks (37). Näit. ühekohalise ümbrusega on tuum lauses Koerad hanguvad;

kahekohalise ümbrusega tuum - Ta sarnanes lapsega; kolmekohalise ümbrusega tuum - Ta suhtus minusse üleolevalt. Keeles on ka tühje ümbrusi, kus pole ühtki liiget. Tühja ümbrusega tuuma näiteks on Valgenes.

Ümbruse iga liige täidab kindlat ja ainult üht funktsiooni oma tuuma ja selle kaudu kaudselt ka ümbruse teiste liikmete suhtes. Ümbruse liikmete funktsioonid ei ole kokkulangevad. Teatud funktsiooni täites on ümbruse liige märgitud funktsiooni märgiga (37).

Kohti optimaalses ümbruses võivad hõivata eri sõnad. Kõik need ümbrused on samased kohtade arvult, sõnade klassidelt ja funktsioonidelt ning nende distributsioonilt. Nimetame niisugust samasust formaalseks samasuseks. Samal ajal on need ümbrused puhtempiiriliseltselt ikkagi mittesamased, sest neis on ju erinevad sõnad. Need ümbrused on materiaalselt mittesamased (37).

Ümbrusi, mis on formaalselt samased, aga materiaalselt erinevad, nimetatakse isotoopseteks ümbrusteks (38).

Siit tuletatakse tuuma allklassi mõiste. Verbid, millel on isotoopne optimaalne ümbrus, kuuluvad ühte allklassi. Seega ühte allklassi kuuluvatel verbidel on niisugune ümbrus, mis on formaalselt samaselt täidetud ja mis võib erineda üksnes materiaalselt. Holodovitš nimetab niisuguseid allklasse süntaktilise ehk süntagmaatilise ehk konfiguratiivse valentsusega allklassideks. Seega iga allklass on funktsionaalses sõltuvuses oma optimaalsest ümbrusest (38).

Konfiguratsioonid, mille tuumad moodustavad ühe allklassi ja rahuldavad selle isotoopset ümbrust, on isotoopsed. Konfiguratsioon on formaalne, mitte materiaalne mõiste. Ta koosneb tuumast, mida iseloomustab formaalne allklass, ja tema ümbrustest, mida samuti iseloomustab formaalselt kohtade arv, sõnade klass ja nende funktsioon. Niisuguseid konfiguratsioone on keeles piiratud hulk (38).

Süntaktiliselt valentsete allklasside eraldamine viiakse läbi järgmiste operatsioonidega.

Esimese operatsiooniga eraldatakse sõnajärjendid, mis sisaldavad finiiitset verbivormi kui võimalike konfiguratsioonide tuuma. **Verbi infiniitsed vormid on ümberkujundatud vormid**, finiiitvormidesse suhtuvad nad nagu mittepõhilised variandid põhivariandisse (39).

Teise operatsiooniga ekstraheeritakse puuduliku ümbrusega sõnajärjendid ja kärbitakse liiased ümbrused optimaalse tasemeni. Nii eraldatakse konfiguratsioonid.

Kolmanda operatsiooniga rühmitatakse konfiguratsioonid optimaalse ümbruse võimsuse järgi. Erineva kohtade arvuga verbid ei saa kuuluda ühte allklassi. Tuleb silmas pida, et keeles on mitut tüüpi kahekohalisi, kolmekohalisi jne. konfiguratsioone. Näiteks kuuluvad kahekohaliste ümbrustega konfiguratsioonide hulka ilmselt Kütt tappis hundi. Ta hakkas inseneriks. Ta tunneb mind. Ta jõudis Moskvasse. (40).

Neljanda operatsiooniga jagatakse võrdvõimsad konfiguratsioonid allgruppideks, millest igaüht iseloomustab vastavate liikmete klassi poolest isotoopne ümbrus. Seejuures eristatakse homogeenseid (kõik ümbruse liikmed kuuluvad ühte ja samasse klassi) ja heterogeenseid (ümbruse liikmed kuuluvad eri klassidesse) ümbrusi, näiteks Poiss loeb aabitsat ja Ta kavatseb magada. Siis eraldatakse püsivad ümbrused, kus liikmed mis tahes olukorras säilitavad kuuluvuse ühte ja samasse klassi (Ta kavatseb magada), muutuvatest ümbrustest, mille üksikliikmed võivad asendamisel oma klassi vahetada (Ta sai inseneriks. Ta sai kurjaks). Edasi eraldatakse üheastmelised ümbrused, kus kõik liikmed kuuluvad ühele tasandile, ja eriaastmelised ümbrused, kus ümbruse liikmed kuuluvad eri tasandele - ühed ümbruse liikmed on sõnad, teised laused, näiteks Ta teab minu aadressi ja Ta teab, et ma ei tule. Neljas operatsioon ei lõpeta veel allklasside eraldamise protseduuri. Selle järel kuuluvad veel samasse rühma konfiguratsioonid Me valisime ta rühmavanemaks ja Me kinkisime talle raamatu.

Viies operatsioon liigitab konfiguratsioonid vastavalt

ümbruste üksikute liikmete kuulumisele teatud klassi ühte või teise allklassi (41). Nii näiteks kuuluvad viimase näitelause elemendid me ja talle alati elusolendite klassi, kolmanda liikme puhul pole see aga vajalik. Hoopis teine lugu on aga konfiguratsiooniga Me valisime ta rühmavanimaks.

Kuuenda operatsiooniga kontrollitakse vastavust ümbruse liikmete ja tegelikkuse objektide - referentide vahel. Näiteks konfiguratsioonis Alpinistid vallutasid mäetipu koosneb tuuma kahekohaline ümbrus kahest noomenist, millele vastab kaks objekti: alpinistid ja mäetipp. Hoopis teisiti on lugu konfiguratsioonidega Ta sai inseneriks ja Me valisime ta esimeheks. Esimeses konfiguratsioonis sisaldab ümbrus kaks noomenit, kuid neile vastab ainult üks objekt. Teises konfiguratsioonis sisaldab ümbrus kolm noomenit, kuid neile vastab ainult kaks objekti (42).

Allklassideks jaotamisel tuleb veel arvesse võtta konfiguratsioonide pööramist (Ma lugesin raamatu läbi - Minu poolt läbi loetud raamat) ja ümberkujundamist ((Ma meenutasin) tema ärasõitu - Ta sõitis ära). Needki muutmisvõimalused võivad diferentseerida allklasse.

Kõikide nende operatsioonide täitmine garanteerib verbiklassis tõeliste allklasside eraldamise. Muidugi sõltub vajalike operatsioonide arv ja nende järjekord keele iseloomust, esmajoones aga sõna formaalsest potentsiaalist selles keeles (42).

On märgitud, et Tesnière'i valentsimõistele on Holodovitši valentsimõiste väga lähedane (Filitševa 1967). Eelnevaga lähemalt tutvudes näeme, et see seisukoht ei pea paika. Tesnière'i ja Holodovitši valentsikäsitused on põhilises erinevad.

Holodovitšil määratakse verbi kohtade arv (s. o. valents) optimaalse ümbruse elementide arvu põhjal. Optimaalsesse ümbrusse arvatakse kõik kontekstiväliselt obligatoorsed elemendid. Seega valentsi aluseks pole lause struktuurilis-sisulise tuumiku moodustavate aktantide arv (kusjuures

aktandid võivad olla nii obligatoorsed kui ka fakultatiivsed), vaid obligatoorselt verbi juurde kuuluvate elementide arv. Ja edasiseski jaotuses prevaleerivad Holodovitšil vormilised erinevused.

Valentsikäsitus saksa keeles üntaksis. Brinkmannist Helbingini. L. Tesnière'i valentsiteooriat arendas Saksa FV-s edasi H. Brinkmann (1962), kes nimetab valentsikõ verbi võimet nõuda lauses edasisi kohti. Neid kohti endid, mis on avali edasisteks seosteks, nimetab Brinkmann (1962:223) kaasamängijateks (Mitspieler). On ilmne, et need kaasamängijad pärinevad Tesnière'i aktantidest, on nendega võrreldavad, kuid on ka neist erinevad.

Brinkmann teeb selget vahet valentsi ja positsiooni vahel. Valents on tal alati ainult verbi võime, potentsiaalsus seondada endaga teatud sõnu. Kui see potentsiaalsus realiseeritakse, siis kõneldakse juba positsioonist, mis on lülikes teatud mudelis. Selline mudel tekib nende võimaluste realiseerimisel.

Verb määrab, kui palju kohti tuleb või võib hõivata (Brinkmann 1962:465). Lauses eristatakse suletud (geschlossen) ja avatud (offen) sõnu. Suletud sõnad hõivavad ise lauses koha, midagi muud nad ei nõua. Avatud sõnad aga nõuavad enda ühendamist teiste sõnadega.

Kaasamängijatena arvestab Brinkmann ainult neid positsioone, mida võivad täita substantiivid mis tahes käandes. Prepositsioonide abil moodustatud vorme ta kaasamängijaiks ei pea, kuigi need võivad olla struktuuralselt hädavajalikud. Need on nagu midagi lähedast Tesnière'i sirkonstantidele, olgugi et selline vormiline vahetegemine Tesnière'il puudub. Ka predikatiivid jäävad Brinkmannil kaasamängijate hulgast välja.

Brinkmanni huvitavad saksa keele verbide valentsi uurimisel kolm küsimust: kui palju on verbil vakantseid kohti, missuguseid käändevorme kasutatakse nende täitmiseks ja kuidas need käändevormid jaotuvad.

Brinkmanni arvates võib verbil olla saksa keeles ainult kolm kaasamängijat (nii nagu Tesnière'il kolm aktanti). Käsitledes eri käandeid erinevalt, saab Brinkmann saksa keeles kaheksa süntaktilist verbitüüpi: nullkohalised verbid (es friert), piiratud ühekohalised verbid, mis on alati singulari kolmandas pöördes (Der Versuch ist missglückt); piiramata ühekohalised verbid (Der Vater schläft); laiendatud ühekohalised verbid daativiga (Ich folge dir); laiendatud ühekohalised verbid genitiiviga (Wir gedachten der Toten); tingimata kahekohalised verbid (Du hast den Brief geschrieben); laiendatud kahekohalised verbid laiendiga genitiivis (Man hat ihn des Diebstahls beschuldigt) ja kolmekohalised verbid (Er hat mir das Haus übertragen) (Brinkmann 1962:224 jj).

Nagu näeme, käsitleb Brinkmann saksa keele käandeid valentsi rahuldamisel erinevalt. Daativ ja genitiiv annavad ainult laiendatud ühekohalise verbi, akusatiiv annab aga kahekohalise verbi. Brinkmann toob valentsikäsitlusse obligatoorsuse ja fakultatiivsuse palju selgemini kui Tesnière. Ta eristab fakultatiivseid ja obligatoorseid valentse peamiselt passiivse transformatsiooni alusel, otsest ärajätmise võimalust ta arvesse veel ei võta. Tuleb silmas pida ka seda olulist asjaolu, et kui Tesnière'i käsitus taotles üldise grammatikateooria loomist, siis Brinkmanni esmaseks püüdeks on ikkagi saksa keele lauseehituse adekvaatne kirjeldamine.

Küllaltki märgatava sammu edasi formaalses suunas teeb Saksa DV lingvist J. Erben (1958), kuigi tema töö on eelnevatest valentsiesitustest ajaliselt varasem. Erben ei kasuta otseselt võõrapärast terminit Valenz. Tal on selle asemel käibel saksakeelne termin Wertigkeit, mis aga tähendab sedasama. Erben püüab valentsimõistet selgitada seoses lause põhiliste struktuurimallidega.

Järgides Tesnière'i (1953), võrdleb Erben verbi valentsi aatomi valentsiga ja leiab, et verbi valents määrab lause struktuuriskeemi. Termin aktant asemel kasutab Erben

saksa terminit Ergänzungsbestimmung (täiendav laiend), arvates selle termini alla aga tunduvalt rohkem lauseelemente kui Tesnière oma aktandi alla. Siia kuuluvad Erbenil lause subjekt, objektid, prepositsionaalobjektid, predikatiiv ja mõtte poolest vajalikud adverbialid. Seega rohkem kui hiljem Brinkmannil. Kõikide nende elementide arv määrab verbi valentsi. Seega Tesnière'i valentsmõiste on lakanud tegelikult olemast. Ka suund on teine: eesmärgiks pole enam verbide klassifitseerimine, vaid põhiliste lihtlausemallide selgitamine.

J. Erben leiab saksa keeles neli põhilist lihtlausemalli.

a) $E_1 - V$

laused, mille keskuseks on ühevalentne (einwertig) verb (Vater schläft);

b) $E_1 - V - E_2$

laused, mille keskuseks on kahevalentne (zweiwertig) verb (Grossvater ist Katholik (katolisch). Katzen fangen Mäuse. Mitschüler helfen Fritz. Fritz geht zum Arzt. Fritz liegt im Krankenhaus);

c) $E_1 - V \begin{matrix} \nearrow E_2 \\ \searrow E_3 \end{matrix}$

lause keskuseks on kolmevalentne (dreiwertig) verb (Fritz nennt Anton Onkel/faul. Mutter lehrt Berta das Stricken. Gastwirte geben Stammgästen Bier. Mädchen stellen Blumen auf den Tisch. Freunde stehen Fritz zur Seite);

d) $E_1 - V \begin{matrix} \nearrow E_2 \\ \searrow E_3 \\ \quad \searrow E_4 \end{matrix}$

lause keskuseks on neljavalentne verb (Er schleudert ihm den Handschuh ins Gesicht).

Viimane mall on ka formaalselt seisukohalt hoopis kahtlane, sest ihm on siin possessiivne daativ, mille on tinginud sõna Gesicht.

Selles mallistikus on märgata subjekti kui esimese täiendava laiendi esiletõstmist: ta on esimesel kohal alati nii järjekorranumbrilt kui lineaarselt korralt (verbist vasakul). Nagu eespool mainitud, toob Erben oma lausemallidesse ka mõtelt vajalikud määrused, kuid üksnes koha- ja suunamäärused. Obligatoorse ja fakultatiivsete täiendavate laiendite vahel vahetegemine tuleneb Erbeni süsteemis üksnes situatsiooni erinevusest ja väljendusvajalikkusest ning see annab vaid eri mudelivariante, mitte aga eri mudeleid.

Sammu edasi formaalse valentsikäsituse suunas astub P. G r e b e (1959). Tema valentsikäsituses määrab teatud lausestruktuuri elemendi kuuluvuse lause põhivormi nn. Abstrichmethode - elimineerimis- ehk kustutamismeetod (Grebe 1959:434 jj.). Maha tõmmatakse kõik lauseelemendid, mis pole hädavajalikud. Seetõttu satuvad lause põhivormide elementide hulka ka hädavajalikud kohamäärused, ajamäärused (Die Beratung dauerte zwei Stunden), viisimäärused (Er gibt sich wie ein Fürst), põhjused (Das Verbrechen geschah aus Eifersucht). Neid määruslikke elemente nimetab Grebe olukorra täiendusteks (Umstandsergänzungen) ja vastandab nad nn. vabadele olukorraandmetele (freie Umstandsangaben) (Grebe 1959:470).

Hiljem on muidugi kaheldud (Helbig, Schenkel 1970:14-15), kas kõik elemendid Grebe lausepõhivormides on ikka struktuurilt hädavajalikud, kuid pole saadud jätta rõhutamata selle käsitlemise äärmist põhjalikkust.

Vahetegemise kahesuguse valentsi vahel esitab W. S c h m i d t (1963:45 jj.). Ta eristab süntaktilis-kvalitatiivset valentsi ja semantilis-kvalitatiivset valentsi. Esimest mõistab ta umbes nii nagu J. Erben, teist aga käsitab ta kui leksikaal-semantilisi tingimusi, mis on antud aktuaalses sõnatähenduses ja mille täitmisel sõna aktuaalne tähendus kõnes realiseeritakse.

W. Schmidt võtab lause struktuuri keskuseks verbi, ent vastupidiselt nimekaile eelkäijaile tunnistab ta siiski binaarset subjekt-predikaat-struktuuri, mistõttu näi-

teks Brinkmanni nullkohalised verbid saavad ühekohaliste vervide nimetuse (Schmidt 1965:197).

Valentsimõiste formaliseerimises ja seega ka Tesnière'i aktandistruktuuri likvideerimises on läinud lõpuni Saksa DV uurija Gerhard Helbig, kes juba 1965. aastal esitas oma valentsikäsituse (Helbig 1965), kus erilist osa hakkab etendama generatiivsest grammatikast laenatud kustutustransformatsioon (Eliminierungstransformation), mille abil määratakse, kas mingi element on struktuuriliselt obligatoorne või mitte. Helbigi tööd on suunatud eeskätt saksa keele kui võõrkeele õpetamise kergendamiseks.

Et demonstreerida Helbigi käsitluse erinevust Tesnière'i omast, toogem kõigepealt mõned näited. Lauses Linn asub jõe kaldal on verb Tesnière'i järgi ühevalentne, sest asuma verbil on siin ainult üks, esimene aktant, kaldal on kohasir-konstant. Helbigi järgi on verb asuma siin kahevalentne, sest teiseks kaasamängijaks loetakse struktuuriliselt hädavajalik kaldal. Lauses Poiss paneb raamatu lauale on verb Tesnière'i järgi kahevalentne, kuid Helbigi järgi kolmevalentne, sest kolmandaks kaasamängijaks on struktuuriliselt hädavajalik lauale. Lauses Arst võib aidata on verb võib Helbigi järgi kahevalentne, kuid Tesnière'i järgi pole võima-verbil üksinda üldse mingit valentsi, sest ta on abiverb ja kuulub sellisena lahutatud tuuma koosseisu. Valents on olemas ainult tuumal tervikuna.

Gerhard Helbig lähtub oma valentsimõiste määratlemisel samuti valentsiteoorias üldiselt kehtivast tõest, et finitset verbi tuleb käsitada lause struktuurilise tsentrumina (1970:20) ja subjekt võrdsustada muude verbilaienditega. Kuid siit edasi nende laiendite fikseerimisel, mida tuleks arvata verbi kaasamängijateks (Mitspieler), s. o. aktantideks, läheb Helbig oma teed.

Kõigepealt välistab ta niisuguste laiendite hulgast nn. vabad andmed, mis on vähem kindlalt verbiga seotud ja mida võib lisada vastavalt soovile peaaegu iga verbi laiendite hulka või sealt ka ära jätta. Seepärast on vabad and-

med arvuliselt piiramata (1970:31). Olen (Rätsep 1972:38) nimetanud selliseid laiendeid vabadeks laienditeks.

Samuti välistab Helbig aktandikandidaatide hulgast nn. vaba daativi (dativus possessivus) (1970:28), näiteks lau-seis Er wäscht dem Kind die Hand. Du putzt dir die **Schube**. Samuti ka eesti keeles Ta peseb lapsel käed puhtaks. Lähemalt sellest Rätsep 1972:38-39.

Ülejäänud elemente, mille olemasolu on struktuuriliselt verbist tingitud, nimetab Helbig esimese järgu liikmeteks (Glieder ersten Ranges). Siia kuuluvad traditsioonilise määratluse kohaselt subjekt, predikatiiv, objektid (direktsed ja indirektsed), mittevabad, vajalikud määrused (1970:30). Iga selline element arvatakse kaasamängijaks (Mitspieler) ja see on niisiis oluline verbi valentsi määramisel.

Helbig teeb veel vahet obligatoorse ja fakultatiivse valentsi vahel ja vastavalt ka obligatoorsete ja fakultatiivsete kaasamängijate vahel. Fakultatiivseid kaasamängijaid võib lausest elimineerida, ilma et lause muutuks ebagrammatiliseks. Ilma obligatoorse kaasamängijata on aga lause ebagrammatiline.

Niisiis Helbig mõistab valentsi all verbi abstraktset vahekorda temast sõltuvate üksustega (Grösse). Ta nimetab tühikohtadeks verbi poolt obligatoorselt või fakultatiivselt nõutavaid kohti, mis on kinnistatud verbi "kohtade plaanis". Termin Mitspieler tähistab Helbigil neid liikmeid, mis täidavad neid tühikohti. Helbig kõneleb verbi mitmest variantist siis, kui sel verbil võib esineda erinev arv kaasamängijaid või kaasamängijate kvaliteet on erinev (1970:34).

Verbi valentsi, s.o. kaasamängijate arvu tundmisest ei piisa verbi õigeaks kasutamiseks. Tuleb tunda ka nende kaasamängijate süntaktilist ja semantilist laadi, s. o. verbi distributsiooni. Selleks tuvastab Helbig verbi süntaktilised ümbrused rangelt formaalseis mõisteis. Verbide semantilised ümbrused fikseeritakse Chomsky poolt kasutatud süntaktilistes tunnustes, mida käsitatakse semantiliste tunnustena (1970:35-36).

Toogem näiteks artikkel geben Helbigi ja Schenkeli sõnastikust (1970:216):

I. geben₃ (V1 = reichen, zuteil werden lassen)

II. geben → Sn, Sa, Sd

/Esimeses reas on antud verbi valents. Seda tähistab indeks₃ verbi juures. Sulgudes olev märkus verbi järel märgib esimest tähendust. Teises reas antakse aktandid-kaasamängijad. S - substantiiv, n, a, d on vastavalt nominatiiv, akusatiiv, daativ./

III. Sn → 1. Hum (Der Lehrer gibt den Kindern die Hefte.)

2. Abstr (als Hum) (Die Stadt gibt dem Lehrer eine Möglichkeit.)

Sa → 1. [†] Anim (Er gibt ihm das Kind, den Hund, das Brot.)

2. Abstr (als Hum) (Der Rektor gibt ihm das Institut.)

3. Abstr (Die Regierung gibt ihm eine Möglichkeit.)

Sd → keine Selektionsbeschränkungen (Der Lehrer gibt dem Schüler Zensuren. Er gibt den Tauben Futter, der Küche einen neuen Anstrich, der Diskussion Profil, dem Betrieb, dem Schwimmen eine Chance.)

/Kolmandas osas antakse iga eelmises osas esitatud elemendi süntaktilised resp. semantilised tunnused koos näidetega.

Hum - inimene, Abstr - abstraktne, Anim - elus. Kolmandal elemendil pole mingeid piiramisi semantiliste tunnuste osas./

I. geben₁ (V2 = existieren, nur in der 3. Pers. Sing. Neutr.)

II. geben → Sa

III. Sa → 1. [†] Anim (Es gibt viele Rentner, viele Bücher.)

2. Abstr (als Hum) (Es gibt viele Kommissionen.)

3. Abstr (Es gibt viele Meinungen.)

/Sel verbil on kaks tähendust. Teises tähenduses on verb geben ühevalentne./ Helbigi sõnastik sisaldab andmeid ainult nende verbide kohta, mille puhul võib esineda raskusi saksa keele õpetamisel võõrmaalastele.

Helbigi valentsiteooria puudusteks tuleks allakirjutanu arvates lugeda aktandimõiste edasist laiendamist ja sellega seoses valentsimõiste rajamist hoopis teistele alustele kui Tesnière'il. Nüüd on kadunud igasugune seos aktantide struktuuri ja diateeside vahel.

Ähmaseks jääb Helbigi esituses piir fakultatiivsete kaasamängijate ja vabade andmete (vabade laiendite) vahel. Millisel alusel näiteks jäetakse vahendimäärus vabade andmete hulka, kuigi see ei esine sugugi vabalt, vaid ainult teatud verbide juures ja võib lause ümberkujundamisel saada isegi selle subjektiks. Vrd. Ema lõikas leiba noaga ja Nuga lõikas leiba.

Ebavõrdseks jääb käänete ja prepositsioonide esitus kaasamängijate eristamisel. Eristatakse küll eri käänetes kaasamängijaid, kuid mis tahes prepositsiooniga esinev kaasamängija paigutatakse üldise sümboli pS alla. Missuguse prepositsiooniga tuleb antud sõna kasutada, selgub alles näitelausetest. Põhjus on ilmselt selles, et ei eristata kohta osutavatesse substitutsiooniklassidesse kuuluvaid kaassõnaühendeid ja üksinda esinevaid kaassõnaühendeid. Ilma sellise jaotuseta on aga raske konkreetseid kaassõnu struktuuris esitada.

Täiesti tähele panemata on Helbigil verbi distributsiooni käsitluses jäänud ekvivalentsusvahekorrad (transformatsioonivahekorrad) paralleelsete struktuuride ja nende üksikute elementide vahel. See tähendab, et eritlemata jääb näiteks verbaalsubstantiivi ja infinitiivi ekvivalentsusvahekord teatud verbide juures (näiteks eesti keeles Ta ei kartnud kohtumist perenaisega = Ta ei kartnud kohtuda perenaisega), samuti ekvivalentsusvahekord käändevormi ja kaassõnaühendi vahel (näiteks eesti keeles Saatust halastas

temale = Saatus halastas tema peale). Lähemalt Rätsep 1972: 53-54.

Tuleb aga tunnistada, et eespool esitatud verbide distributsiooni käsitleste hulgas on Helbigi oma kõige järjekindlaimaid ja laiahaardelisemaid.

K o k k u v ô t t e i d j a j ä r e l d u s i .

Kõigile eespool esitatud teooriaile on ühine käsitade valentsi kui verbi poolt mingil viisil tingitud kohtade arvu lauses. Mis viisil need kohad ja neid täitvad laiendid kohtade (ja neid täitvate laiendite) üldisest hulgast eristatakse, selles on eri autoritel erinevad seisukohad. Nende hulgast võib esile tõsta kolme põhiliselt erisugust käsitlust.

L. Tesnière'i järgi määrab verbi valentsi sisuliste struktuuriliste kriteeriumide alusel eristatavate aktantide arv. Sel puhul arvatakse aktantide hulka kõige piiratum hulk verbilaiendeid, mis võtavad nii või teisiti osadiateesidest.

A.A. Holodovitši järgi määrab verbi valentsi tema optimaalsesse ümbrusse kuuluvate elementide arv. Optimaalsesse ümbrusse arvatakse ilmselt kõik verbi obligatoorsed laiendid. Selline valentsikäsitus eeldab, et verbi obligatoorsete ja fakultatiivsete laiendite vahel on tõsiseid ja olulisi sisulisi erinevusi. Võib-olla on lugu tõesti nii vene keeles, kuid eesti keeles on see vahe tihti tinglik. Sama element võib verbi konkreetsema tähenduse puhul olla fakultatiivne, abstraktsema tähenduse puhul aga obligatoorne. Pealegi, mis teha selle teooria raamides nende laienditega, mille vahel on disjunktsioonivahekord, s. o. nad on teatud tingimustel kas obligatoorsed või fakultatiivsed. Vt. Rätsep 1972:54.

G. Helbigi valentsimõiste on kõige laiem. See hõlmab ilmselt kõik obligatoorsed verbilaiendid, kuid sellele lisaks veel ka need fakultatiivsed laiendid, mis on struktuuriliselt hädavajalikud ja ei kuulu vabade laiendite hul-

ka. Meie terminoloogia järgi kuuluvad Helbigil verbi valentsi määravate laiendite hulka kõik seotud laiendid. Struktuurilise hädavajalikkuse kriteerium on aga küllaltki ebamäärane ja seotud laiendite ning vabade laiendite vahel on ilmselt mitmeti mõistetav ja määratav. Seetõttu muutub ka Helbigi valentsimõiste kohati ebaselgeks.

Muud eespool käsitletud leidnud valentsimääratlused on vahepealseteks üleminekuvormideks.

Valentsi peetakse verbide allklassideks jaotamise põhiliseks kriteeriumiks. Kuid valents peaks kõige olulisemast küljest iseloomustama ka lihtlauseste põhistrukture, lihtlausemalle. Selleks peaks ta hõlmama ainult kõige olulisemad lauseelemendid. Valentsi mõiste liigne laiendamine takistab nende elementide leidmist.

Allakirjutanu arvates oleks kõige õigem säilitada verbi valentsile tema esialgne, juba Tesnière'i poolt antud sisu. Sisuliste määratluste kasutamine ei peaks praegu enam kedagi häirima, otse vastupidi, oluliste sisuliste kriteeriumide kasutamine võib anda sellele käsitlesele erilise väärtuse. Sellelt vaatekohalt jääks valents omaseks üksnes verbile või verbiga ekvivalentsetele ühenditele.

Verbide allklassidesse jaotamise ja neile verbidele vastavate verbikesksete lausemallide esmase rühmitamise võiks siis läbi viia verbi valentsi, s. o. tema aktantide arvu alusel. Nii saaksime eesti keeles põhijaotuse:

- 1) nullvalentsed verbid /aktantideta lihtlausemallid (Õõsel külmetas.);
- 2) ühevalentsed verbid /ühe aktandiga lihtlausemallid (Peeter magab. Vaas asetses kapi otsas. Lapsed jooksid.);
- 3) kahevalentsed verbid /kahe aktandiga lihtlausemallid. (Peeter kammis juukseid. Pilt meeldis Jaanile. Kuuel puudus nõõp.);
- 4) kolmevalentsed verbid kolme aktandiga lihtlause-

mallid (Jaan andis kirja Ülole. Peeter rääkis uudise ven-nale.);

- 5) neljavalentsed verbid /nelja aktandiga lihtlausemallid (Ma muretsesin Peetrile Jürilt paremad konspektid.).

Sellest jaotusest jäävad välja abiverbid ehk modaalverbid, mis kuuluvad eraldi rühma.

Põhirühmade edasisel liigendamisel tuleks kõigepealt arvestada seda, missuguste aktantidega on antud mallis tege-mist (esimene, teine, kolmas jne.). Sellelt aluselt kuuluk-sid ka kahevalentsed kammima, meeldima ja puuduma eri rühmadesse.

Alles seejärel võiksid arvesse tulla muud kriteeriumid, nagu aktantide grammatiline vorm, muude, vähemoluliste ele-mentide olemasolu, elementide obligatoorsus ja fakultatiiv-sus jne. Ent see jääks juba valentsi mõistest kõrvale ja nõuaks iseseisvat vaatlust.

K i r j a n d u s

A p r e s y a n , Yu. D., M e l ' ĉ u k , I.A., Ž o l k o v -
s k y , A.K. 1969, Semantics and Lexicography:
Towards a New Type of Unilingual Dictionary. -
Studies in Syntax and Semantics, Dordrecht.

B r i n k m a n n , H. 1962, Die deutsche Sprache. Gestalt
und Leistung, Düsseldorf.

B ü h l e r , K. 1934, Sprachtheorie, Jena.

E r b e n , J. 1958, Abriss der deutschen Grammatik, Berlin.

F i l i t š e v a , N.I. 1967 - Н.И. Филичева, Понятие син-
таксической валентности в работах зарубежных язы-
коведов. - Вопросы языкознания, № 2, к.118-125.

F i l l m o r e , C.J. 1968, The Case for Case. - Univer-
sals in Linguistic Theory, New York.

G r e b e , P. 1959, Der Grosse Duden. Grammatik der deut-
schen Gegenwartssprache, Mannheim.

- G r o o t , de A.W. 1948, Structural Linguistics and Word Classes. - Lingua, vol. 1.
- H e l b i g , G. 1965, Der Begriff der Valenz als Mittel der strukturellen Sprachbeschreibung und des Fremdsprachenunterrichts. - Deutsch als Fremdsprache, № 1,
- H e l b i g , G. 1970, Geschichte der neueren Sprachwissenschaft. Unter dem besonderen Aspekt der Grammatik-Theorie, Leipzig.
- H e l b i g , G., S c h e n k e l , W. 1969, Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben, Leipzig. Sissejuhataav peatükk "Einführung in die Valenztheorie", lk. 9 - 68.
- H o l o d o v i t š , A.A., 1960 - A.A. Холодович. Опыт теории подклассов слов. - Вопросы языкознания, № 1, lk. 32 - 43.
- K á r o l y , S. 1963, Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése. - Általános nyelvészeti tanulmányok I, Budapest, lk. 161 - 186.
- K a t s n e l s o n , S.D. 1948 - С.Д. Кацнельсон, О грамматической категории. - Вестник ЛГУ, № 2.
- L e i k i n a , B.M. 1961 - Б.М. Лейкина, Некоторые аспекты валентности. - Доклады на конференции по обработке информации, машинному переводу и автоматическому чтению текста, вып. 5, Москва.
- M r a z e k , R., 1964 - Р. Мразек, Синтаксическая дистрибуция глаголов и их классы. - Вопросы языкознания, № 3, lk. 50-62.
- R ä t s e p , H. 1972, Eesti keele lihtlause mallidest ja nende esitamise metoodikast. - Keel ja struktuur 6, Tartu, lk. 25 - 86.
- S c h m i d t , W. 1963, Lexikalische und aktuelle Bedeutung, Berlin.

S c h m i d t , W. 1965, Grundfragen der deutschen Gram-
matik, Berlin.

S o v a , L.Z. 1970 - Л.З. Сова, Аналитическая лингвистика,
Москва.

T e s n i è r e , L. 1953, Esquisse d'une syntaxe structu-
rale, Paris.

T e s n i è r e , L. 1959, Eléments de syntaxe structurale,
Paris.

A CRITICAL SURVEY OF SOME THEORIES OF VERB

VALENCE

Huno Rätsep

S u m m a r y

1. In the present study three different theories of verb valence are discussed and an attempt is made to assess their suitability for revealing the structure of the simple sentence.

2. L. Tesnière's (1959) theory of valence is based on the notion of actants. Verb valence depends on the number of different actants which are concomitants of the verb and allowed by the verb. Tesnière defines actants both semantically and structurally. Semantically the first actant is the doer of the action, the second actant is the sufferer of the action, and the third actant is one for whose benefit or to whose detriment the action takes place. Structurally the actants and their varieties can be defined as taking part in active and passive diathesis, as well as in causative and recessive diathesis. The obligatory or optional character of a sentence element is of no importance as far as its actants are concerned. In causative diathesis the number of different actants can be more than three, the new additional actant being the instigator to an action. Thus the verb can be four-valent, sometimes even five-valent (the latter case involves the so-called causative's causative of a trivalent verb).

3. A. Holodovich' treatment of valence (1960) is essentially based on the notion of configuration. Configuration is a connection of the kernel and its optimal environment. The minimal number of elements which cannot be separated without causing damage to the environment make up the optimal verb environment. The number of elements in this optimal environment, i. e. the number of obligatory elements, defines the verb valence.

4. In discussing verb valence G. Helbig (1965, 1970) suggests that the so-called free data which are less closely bound to the verb and can be added or separated from almost every verb should be separated from the elements that define verb valence. The rest of the elements (Mitspieler) are structurally dependent on the verb. They may be subjects, objects and predicatives, both obligatory and optional, and obligatory adverbial modifiers. The number of all Mitspieler is the valence of a given verb. The notion of valence put forth by Helbig is more extensive than the above-mentioned theories, being based mostly on the obligatory-optional criterion of an element.

The discussions of valence by H. Brinkmann (1962), P. Grebe (1959) and J. Erben (1958) occupy an intermediate position.

5. We are of the opinion that verb valence should be regarded as the most essential feature in classifying verbs by syntactic criteria as well as in distinguishing the main sentence pattern. It is evident that the verb and the actants belonging to it (as defined by Tesnière) make up the kernel of the sentence because it is they that take part in basic sentence shaping processes - active and passive diathesis as well as causative and recessive diathesis. Therefore the main classification of verbs should also be carried out on the basis of actant structure and the verb valence defined by means of the number of actants.

The criterion of obligatoriness of an element cannot be taken as the main criterion because in different languages the degree of obligatoriness is different. In Estonian a certain optional element may become obligatory when the meaning of the verb becomes more abstract. As this criterion takes into account very subtle differences between the verbs it cannot be applied to big verb groups.

SISUKORD

Lk.

R e e t	K a s i k, Kahest nominalisatsiooni- tüübist eesti keeles	5
Р а э т	К а з и к, О двух типах номинализации в эстон- ском языке. Резюме	14
H e l l e	N i i n e m ä g i, Süntaktilisest analoogia- parallelismist eesti regilaulus	16
H e l l e	N i i n e m ä g i, Über den syntaktischen Analogparallelismus im altestnischen allite- rierenden Volkslied. Zusammenfassung	27
J ü r i	V a l g e, Poliitika- ja spordialaste aja- lehetekstide statistiliste struktuuride eri- nevusest	28
J ü r i	V a l g e, On the Difference between the Sta- tistical Structures of Newspaper Articles on Politics and Sports. Summary	37
T i i t - R e i n	V i i t s o, Vaheldus 2 : 1 eesti keeles	39
T i i t - R e i n	V i i t s o, Alternation 2 : 1 in Estonian . Summary	51
Ü l l e	V i k s, Pronominalisatsioon eesti keele elementaarlauses	53
Ü l l e	V i k s, Pronominalization in the Estonian Elementary Sentence. Summary	107
E l l e n	U u s p ö l d, Agendi väljendamisest deg-konstruksiooniga lausetes	108
E l l e n	U u s p ö l d, On Expressing the Agent in Sentences with the deg-construction . .	117
H u n o	R ä t s e p, Valentsiteooriat ja selle kriitikat	119
H u n o	R ä t s e p, A Critical Survey of Some Theories of Verb Valence. Summary	150

ЯЗЫК И СТРУКТУРА

УП

Труды по структуральной
и математической лингвистике

На эстонском, русском, английском

и немецком языках

Тартуский государственный университет

СССР, г. Тарту, ул. Юликооли, 18

Vastutavad toimetajad H. Rätsep

ja E. Uuspõld

Kujundanud H. Filter

=====

TRÜ rotsprint 1972. Paljundamisele antud 6.VII 1972. Trükipoognaid 9,75. Ting-trükipoognaid 9,07. Arvestuspoognaid 7,1. Trükiaarv 500. Paber 30x42. 1/4. MB 12056

Tell. nr. 744.

Hind 50 kcp.